

“DAT IK NIET BEPAALD WIST DAT HET VERLENEN VAN HULP AAN JODEN WEERSTAND WAS”: ONDERDUIKHULP IN DE STAD ANTWERPEN TIJDENS WOII (1940-1944)

■ - Anne Bekers -

“Je hoeft niet speciaal te zijn om anderen te helpen. Zelfs een gewone secretaresse, een huisvrouw of een tiener kan een lichtje in een donkere kamer aansteken”, getuigde Miep Gies. Haar naam doet misschien niet direct een belletje rinkelen, maar die van het Joodse meisje dat zij tijdens WOII in Amsterdam hielp onderduiken zeker wel: Anne Frank. De Amerikaanse dramaserie *A Small Light* doet het wereldberoemde verhaal van het Achterhuis voor de zoveelste keer uit de doeken, maar dan anders. Niet Anne, maar Miep is het hoofdpersonage. Dat wisselen van perspectief van onderduikers naar onderduikhulpers is vernieuwend en ook wat dit artikel wil doen. Het historische verzetsdiscours in de serie is ook interessant. Terwijl erkend wordt dat echtgenoot Jan Gies in een georganiseerde gewapende verzetsgroep zat, wordt over de levensgevaarlijke hulp die Miep aan de Franks bood, niet echt als verzet gepraat. Kleine, losse onderduiknetwerken zijn echter even belangrijk om te benoemen en te bestuderen.

I. Inleiding: onderduikhelpers uit de schaduw

Emilia Balemans, weduwe van socialistisch senator en ‘(verzets)partner in crime’ Lodewijk Rombaut, getuigde in de jaren 1950 “dat [ze] niet bepaald wist dat het verlenen van hulp aan Joden weerstand was.”¹ Deze uitspraak illustreert dat al snel na WOII een geïstitutioniseerd beeld van verzet de bovenhand nam. Die militaire perceptie van verzet met het accent op de verzetsgroepen werd mee beïnvloed door de naoorlogse erkenningspolitiek van de Belgische overheid. Die vaardigde eerst de statuten van inlichtings- en actieagent (IAA) en gewapende weerstand (GW) uit en pas later die van burgerlijke weerstand (BW) en weerstand door de sluikpers.² Daarom beseft Balemans niet onmiddellijk dat de huiselijke steun die zij en haar echtgenoot verleenden aan onderduikers, ook gecategoriseerd kon worden als ‘weerstand’. In deze beeldvorming, die zich nadien ook weerpiegelde in de Belgische verzetshistoriografie, staan vooral het gewapende en georganiseerde verzet centraal.³ Dit onderzoek verplaatst de focus naar burgerlijk, geweldloos en niet-geïstitutioniseerd verzet, meer bepaald naar de ondersteuning van onderduik of kortweg ‘onderduikhulp’.

Wanneer je het over ‘burgerlijk verzet’ hebt, kan je niet om het baanbrekende werk *Unarmed Against Hitler* van Jacques Semelin heen. Dit werk is gewijd aan wat vaak geweldloos verzet wordt genoemd, maar waarvoor Semelin de term “*autonomous civilian resistance*” prefereert. Deze verzetsvorm werd namelijk niet geopteerd uit afkeer voor geweld, maar uit gebrek aan een beter alternatief. Gewapend en ongewapend verzet waren

comparatief aan elkaar. Het tweede kon het eerste stimuleren. “*Autonomous civilian resistance*” hield sociale mobilisatie en non-coöperatie in ter bescherming van burgerlijke en dus niet-militaire doelen. Het ging om bevolkingsgroepen die zich lokaal probeerden te organiseren om vervolgte personen te helpen. Volgens Semelin was de essentie van verzet niet-militair: na het gevecht tussen de strijdkrachten volgde het gevecht om de controle van de burgermaatschappij. In de bezette landen stond het verzet niet sterk genoeg in zijn schoenen om de bezetter militair te kunnen verslaan. Het moest dus overgaan op een indirecte strategie. De kern van verzet was volgens Semelin dus politiek: door te weigeren samen te werken met de *de facto* macht probeerde het verzet de legitimiteit van de *de jure* macht en de sociale cohesie van de samenleving te bewaren.⁴

Onderduikhulp stemt overeen met de ‘*third protective screen*’ van Semelin, namelijk de “*interwoven fabric of individuals and groups constituted [...] that shielded Jews [en bij uitbreiding andere vervolgte groepen] from arrest through networks of social solidarity.*”⁵ Waar Semelin enkel “*mass civilian resistance*” bestudeerde, daar zal ik inzoomen op de verzetsindividuen.⁶

In de Belgische historiografie is onderduik, in contrast met verzetsstudies, wel al vaak belicht in Shoahstudies. Vanuit dit onderzoeksperspectief wordt echter vooral de nadruk gelegd op de Joodse mensen die onderdoken, en niet zozeer op de verzetsmensen die onderduik verleenden. De uitzondering is het recente artikel van Robby Van Eetvelde, waarin hij de verzetsmensen zelf wel op de voorgrond zet. Aan de hand van naoorlogse

1. ESBW Lodewijk Rombaut (Sint-Niklaas, 9/5/1877) (DAO).

2. PIETER LAGROU, *De politieke strijd om het verzetsaureool: Verdienste en erkentelijkheid in het na-oorlogse België (1944-1950)*, masterscriptie, Katholieke Universiteit Leuven, 1989; FABRICE MAERTEN, “De statuten van nationale erkentelijkheid: een nauwkeurig maar soms misleidend beeld”, in Id., (red.), *Was opa een held? Speuren naar mannen en vrouwen in het verzet tijdens WOII*, Tielt, 2020, 85-107.

3. MICHÈLE CORTHALS & BABETTE WEYNS, “‘La Résistance n’a pas encore son historien’: Verzet tijdens WOII in de Belgische historiografie (1944-2020)”, *BTNG*, 52/1-2, 2022, 12-54, 22; JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler: Civilian Resistance in Europe, 1939-1943*, Westport/London, 1993 [1989], 186-187.

4. JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler*, 30, 49, 106, 178-179.

5. *Idem*, 148.

6. *Idem*, 185.

getuigenissen van voormalige gearresteerde verzetsmensen tegen voormalige Gestapoleden in de Belgische krijgsraad schets hij de sociale achtergrond van 85 Antwerpse verzetsmensen die gearresteerd waren voor het helpen onderduiken van Joden.⁷ Met een creatieve omweg via de represiedossiers van nazi's en collaborateurs voerde hij dus onderzoek naar de verzetsmensen die zij vervolgden. Ik zal een meer rechtstreekse toegang tot verzetsindividuen gebruiken via de erkenningsdossiers van de BW. Deze bronkeuze past bij de opzet om onderduikhulp te introduceren in de verzetsstudies en om verzet en onderduik te bestuderen ook buiten de verzetsbewegingen om, die toch vaak naoorlogse constructies waren.

Het statuut van BW zou beschouwd kunnen worden als een reststatuut, omdat het vooral slaat op mensen die niet in aanmerking kwamen voor het statuut van IAA of GW, omdat ze niet aangesloten waren bij een erkende inlichtings- en actiedienst (IAD) of verzetsgroep. Zo werd de weduwe van Jozef Cantrijn, nadat ze in beroep ging tegen het negatieve oordeel over de erkenning van haar echtgenoot als GW, naar de dienst van de BW doorverwezen.⁸ Omgekeerd werden verzetsmensen die wel aangesloten waren bij een IAD of verzetsgroep en voor hun onderduikactiviteiten al erkend waren in de statuten van IAA of GW door de papiermolen vaak ontmoedigd om ook nog eens een aanvraag in te dienen bij de BW.⁹ Echter, door "verkeerde inlichtingen" liet Joanna Ceuppens zich initieel opnemen bij de GW, maar wilde ze achteraf gezien eigenlijk liever erkend worden als BW en adresseerde ze het Ministerie van Wederopbouw hierover met het verzoek het statuut aan te passen.¹⁰

Bruno De Wever en Karolien Steen constateerden voor de stad Gent dat een deel van de BW zich als GW liet erkennen, omdat dat statuut veel gemakkelijker te verkrijgen was.¹¹ Wegens tijdsgebrek kon ik de als GW vermomde BW niet opsporen in de archieven. De groep onderduikhulpers in de dossiers van de BW vormt dus een specifieke groep met een minder institutioneel karakter. Daarom brengt het een vergeten groep van verzetsmensen in beeld: *die hard* onderduikhulpers, niet per se verbonden aan een groepering, die na de oorlog de moeite en de tijd namen om heel de erkenningsprocedure van de BW te doorlopen.

Sinds kort vindt er in de Belgische historiografie wel een interessante kruisbestuiving plaats tussen verzets- en Shoahstudies. Janiv Stamberger en Dorien Styven waagden zich aan verzetsonderzoek, aangezien Joden niet alleen het passieve slachtoffer van het nazisme waren, maar ook actieve leden van het verzet ertegen.¹² Omgekeerd kan het Shoahonderzoek verzetshistorici inspireren om ook onderduikhulp als verzetsvorm te bestuderen. Onderduikhulp hield ook meer in dan enkel het redden van Joden.

Ik definieer onderduikhulp als het verschaffen van onderdak aan, het inzamelen van voedsel, kleding, geld en rantsoenzegels, het regelen van valse papieren voor, het inwinnen van inlichtingen over en het overbrengen en helpen ontsnappen van verschillende groepen vervolgde personen: Joden, werkweigeraars, geallieerde piloten, verzetsmensen, geparachuteerde agenten en ontsnapte krijgsgevangenen; zowel binnen als buiten de verzetsorganisaties die officieel erkend werden door de Belgische overheid na de bevrijding.

7. ROBBY VAN EETVELDE, "'Arrested for Helping, for Giving Shelter, for Giving Food'. A Case Study of Individuals Arrested by the Gestapo in Antwerp for Helping and Hiding Jews in Occupied Belgium", in DAN MICHMAN, (ed.), *Hiding, Sheltering, and Borrowing Identities. Avenues of Rescue during the Holocaust*, Jerusalem, 2017, 69-91.

8. ESBW Jozef Cantrijn (Borgerhout, 6/2/1910) (DAO).

9. FABRICE MAERTEN, "Les archives de et sur la Résistance. Par-delà leurs limites, une richesse propice à de nouvelles perspectives", *BTNG*, 52/1-2, 2022, 226-240, 228.

10. ESBW Joanna Ceuppens (Antwerpen, 27/3/1893) (DAO).

11. BRUNO DE WEVER & KAROLIEN STEEN, "Het verzet in Gent tijdens de bezetting in de Tweede Wereldoorlog", *BTNG*, 52/1-2, 2022, 86-118, 115.

12. JANIV STAMBERGER & DORIEN STYVEN, "Joods verzet in Antwerpen (1940-1944)", in NICO WOUTERS & FRANK SEBERECHTS, (red.), *Stad in verzet: Antwerpen tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Tielt, 2024, 223-254.

Zoals François Marcot benader ik verzet dus als een groter sociaal fenomeen dan louter het geheel van de officiële verzetsbewegingen.¹³ Onderduiken kon op twee manieren: fysiek of legaal. Fysiek onderduiken betekende dat vervolgte personen ondergronds gingen in de stad of op het platteland en hun publieke leven ophield te bestaan. Legaal onderduiken betekende dat vervolgte personen een valse identiteit aannamen en zich dus niet onttrokken uit het publieke leven.¹⁴

‘Onderduikhulpers’ zijn de verzetsmensen die onderduikactiviteiten uitvoerden in de ruime zin van het woord. Met ‘onderdakverleners’ bedoel ik strikt degenen die onderdak boden. ‘Jodenhulpers’ zijn specifiek enkel de verzetsmensen in de Joodse onderduik. Als ik over ‘verzetsmensen’ spreek, verwijs ik naar de generieke pool van verzetsmensen ongeacht hun specifieke verzetsvorm.

Van Eetveldes artikel en deze brede definitie volgen de recente historiografische trend van de ‘social turn’. Die beoogt verzetsgeschiedenissen ingebed in hun sociale en politieke context en gericht op een geografisch afgebakende casus.¹⁵ Of zoals Bart Willems het samenvat: verzetshistorici maken de omslag “van structuren naar actoren”.¹⁶ Een pionierswerk van de ‘social turn’ was “Le service D et l’aide aux illégaux” van Jean Dujardin. Hij durfde de institutionele bril af te zetten en de heterogeniteit van het verzet te erkennen. Daardoor nam hij ook kleinere verzetsgroepen onder de loep en wees hij zo in de richting van een “*l’étude sociologique du milieu*

résistant”.¹⁷ Dit creëerde een opening voor de studie naar onderduikhulp. Ik positioneer onderduikhulp in een sociale verzetsgeschiedenis met als casus district Antwerpen.

Antwerpen staat in de literatuur rond de Shoah bekend als een collaborerende stad, waarin oorlogsburgemeester Leo Delwaide een ‘politiek van het minste kwaad’ voerde en het gecentraliseerde politiekorps meehielp aan de Jodenrazzia’s.¹⁸ Dorinda Vanheuckelom getuigde bijvoorbeeld dat ze “bij [haar] thuis [...] nooit Joden of andere personen verdoken [heeft] gehouden, daar de vrouw die beneden woonde met Duitsers te doen had.”¹⁹

De Scheldestad wordt ook gekenmerkt door wat Lieven Saerens de ‘Antwerpse specificiteit’ noemde: Joden liepen er meer risico gedeporteerd te worden dan in de rest van België.²⁰ In het recente boek van Nico Wouters is echter gebleken dat Antwerpen ook de belangrijkste verzetsstad van Vlaanderen was. Hoewel de Antwerpse verzetsleiders hun voorkeur gaven aan verzetstaken met een lange continuïteit, zoals sluikpers, sociale acties en onderduikhulp, lijkt Wouters de prioriteit van het Antwerpse verzet te leggen bij het veiligstellen van de Antwerpse haven omwille van het grote economische en militaire belang: “[D]e deelname aan de intacte bevrijding van de Antwerpse haven is een van de belangrijkste wapenfeiten van het verzet in België.”²¹ En waar deze strategische keuze gepaard ging met een relatieve onverschilligheid tegenover de Jodenvervolgving in Antwerpen, daar was het overwegende

13. FRANÇOIS MARCOT, “Pour une sociologie de la Résistance: intentionnalité et fonctionnalité”, *Le Mouvement social*, 180, 1997, 21-41, 21-23.

14. JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler*, 165.

15. MICHÈLE CORTHALS & BABETTE WEYNS, “La Résistance n’a pas encore son historien”, 32-46.

16. BART WILLEMS, “Is het beter te leven voor je land, dan te sterven voor je land? Historiografische, heuristische en methodologische reflecties over de geschiedenis van het verzet in België tijdens de Tweede Wereldoorlog”, *BTNG*, 52/1-2, 2022, 242-249, 245.

17. MICHÈLE CORTHALS & BABETTE WEYNS, “La Résistance n’a pas encore son historien”, 26; JEAN DUJARDIN, “Le service D et l’aide aux illégaux”, *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 3/1, 1974, 9-47, 15.

18. MARNIX BEYEN, LUC DUERLOO, HERMAN VAN GOETHEM & CAROLIEN VAN LOON, “Het Calimero-complex van de stad: Een politieke cultuur van klagen en vernieuwen”, in INGE BERTELS, BERT DE MUNCK & HERMAN VAN GOETHEM, (red.), *Antwerpen. Biografie van een stad*, Antwerpen, 2011, 67-108, 97-98; HERMAN VAN GOETHEM, 1942: *Het jaar van de stilte*, Kalmthout, 2019, 313.

19. ESBW Dorinda Vanheuckelom (Oevel, 30/4/1904) (DAO).

20. DORIEN STYVEN & VEERLE VANDEN DAELEN, “The ‘Antwerp specificity’. Differences in deportation numbers”, *BTNG*, 54/1, 2024, 8-40, 9.

21. NICO WOUTERS, “Het verzet in Antwerpen tijdens WOII”, in NICO WOUTERS & FRANK SEBERECHTS, (red.), *Stad in verzet: Antwerpen tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Tiel, 2024, 9-130, 118, 127.

niet-gewapende verzet volgens De Wever en Steen typerend voor Gent, waar onderduikhulp wel een van de voornaamste verzetsactiviteiten vormde.²² Wouters hanteerde echter een klassieke definitie van verzet, gebaseerd op de grote verzetsorganisaties, waardoor onderduikhulp amper aan bod komt.²³

Tussen Wouters' evaluatie over het Antwerpse verzet en die van Semelin over de geallieerde legers kan een parallel getrokken worden. De Verenigde Staten, Engeland en de Sovjet-Unie, die niet in het ongewisse waren over het lot van de Joden in de concentratiekampen, deden er niets aan het te stoppen. Deze onverschilligheid ontsproot niet uit onmenselijkheid, maar uit militaire logica. Auschwitz was geen strategisch doel om de oorlog te winnen. Semelin beargumenteert dat de enige manier om de Judeocide een halt toe te roepen de volledige capitulatie van Hitlers Duitsland was. Zoals bleek: nog tot in oktober 1944, toen de bevrijdingsoffensieven al verschillende maanden aan de gang waren, bleven er deportatietreinen uit West-Europa vertrekken. Semelin vergelijkt de Judeocide met een kanker. Eens het gezwel begint te groeien is het bijna ongeneeslijk. Preventie is eigenlijk het enige echte medicijn. Het effectiefste wat het verzet kon doen was de schade beperken en zo veel mogelijk Joden helpen onderduiken.²⁴

Omdat Semelin 'civiel verzet' of 'civiele bescherming' niet kwalificeert als een territoriale vorm, maar als een sociale vorm van bescherming en omdat pre-invasie divisies de reactie van de bevolking op de bezetting mee determineerden, is het zinvol om een sociale verzetsgeschiedenis te schrijven en naar het sociaal profiel van de onderduikhulpers te kijken.²⁵ Met mijn onderzoek breng ik de Antwerpse onderduikhulp in kaart en diep ik

het sociaal groepsprofiel van de Antwerpse onderduikhulpers geschetst door Van Eetvelde verder uit en trek ik de groep daarbij ook open naar niet-gearresteerde verzetsmensen en verzetsmensen die ook in de niet-Joodse onderduik actief waren. Dit profiel kan ik dan aftoetsen aan het model van de 'doorsneeweestander', zoals beschreven door Fabrice Maerten: de meeste Belgische verzetsmensen waren twintig- tot veertigjarige mannen met sterke patriottische of antifascistische idealen. Slechts 10-15 % waren vrouwen.²⁶

Omdat onderduikhulp een niet-gewelddadige en huiselijke verzetsvorm was, verwacht ik daarbij een ander, vrouwelijker groepsprofiel dan bij het georganiseerde gewapende verzet. Mijn onderzoeksvraag vloeit hieruit voort en luidt: "Hoe correleerde de aard van onderduikhulp met het sociaal profiel van de onderduikhulpers?" Een bijkomende onderzoeksvraag peilt naar de relatie tussen onderduikhulpers onderling en naar de relatie met hun onderduikers. Speelden vooroorlogse familiale en professionele contacten een belangrijke rol in de onderduiknetwerken? Door aan sociale verzetsgeschiedenis te doen, door verzet en onderduikhulp breed op te vatten en door vanuit de verzetsindividuen en niet vanuit de verzetsgroepen te vertrekken is het mogelijk om groepen van verzetsmensen, zoals verzetsvrouwen, in beeld te brengen die anders vanuit een institutioneel kader uit de boot dreigen te vallen.

Vooraleer ik op zoek ga naar antwoorden, reflecteer ik eerst over mijn bronnen, de individuele erkenningsdossiers van het statuut van BW (ESBW). Vervolgens bespreek ik het sociaal profiel en hoe dat dit de onderduiknetwerken mee bepaalde. Ten slotte spits ik toe op de rol van de verzetsvrouwen in die netwerken.

22. *Idem*, 130; BRUNO DE WEVER & KAROLIEN STEEN, *Het verzet in Gent tijdens de bezetting in WOII*, 115.

23. NICO WOUTERS, *Het verzet in Antwerpen tijdens WOII*, 16.

24. JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler*, 154-157, 171.

25. *Idem*, 65, 178.

26. FABRICE MAERTEN, "Het verzet in België: patriotten, communisten en andere antifascisten", in *Id.*, (red.), *Was opa een held?*, 41-84, 67.

II. Tegen de naoorlogse institutionele erkenningslogica in: de individuele dossiers voor het statuut van burgerlijke weerstander

Anders dan Van Eetvelde, die zich beriep op bronnen voortgekomen uit de repressiemachine, de dossiers van het militaire gerecht, gebruik ik een bron uit het oogpunt van het verzet, de erkenningsdossiers.²⁷ Deze zijn het product van de procedure tot het verkrijgen van een statuut als weerstander. Om erkend te kunnen worden moesten de voormalige verzetsmensen een aanvraag met daarbij bewijs van hun verzetsactiviteiten indienen. Een controlecommissie besliste of de aanvrager erkend werd en stelde een rapport op. Met deze bronkeuze volg ik in de voetsporen van Dujardin, die als eerste suggereerde dat de erkenningsdossiers bruikbaar waren voor een sociologische verzetsstudie, en van Maerten, die voor het eerst de theorie omzette in de praktijk en er een kwantitatieve methode op toepaste.²⁸

Dat het verzet vanwege zijn clandestiene karakter weinig sporen naliet, dwingt mij te kiezen voor een naoorlogse bron.²⁹ Dat de erkenningsdossiers zijn opgesteld na de feiten brengt de volgende drie valkuilen met zich mee. Ten eerste kan de waarheid verdraaid zijn om van de gunstige voordelen van het verzetsstatuut te kunnen genieten of kunnen zaken verkeerd herinnerd of niet meer getuigd worden. Carolus Van Laer geeft zo bijvoorbeeld aan dat “10 jaar later het niet gemakkelijk is bewijzen voor te brengen van mensen die verdwenen zijn, en dat ook de memorie soms in gebrek blijft over herinneringen van die tijden.”³⁰ Tegelijk is de sterkte van de erkenningsdossiers dat de getuigenissen relatief snel na de oorlog (rond 1950) zijn opgesteld en er per

dossier meerdere getuigen, zowel medeonderduikhelpers als onderduikers, aan het woord komen.

Ten tweede bieden de dossiers vooral een momentopname. Het is soms onduidelijk welke informatie klopt voor welke periode en er kunnen gaten in de verhalen zitten. Bovendien dreigt de opsomming van iemands verzetsactiviteiten soms gestandaardiseerd te worden. Vooral de leden van een erkende verzetsgroep kopieerden vaak een van hoger af gedicteerde activiteitenlijst. Dit was volgens Babette Weyns in het geval van de Witte Brigade (WB) een poging om getouwtrek tussen verzetsleden om spectaculaire verzetsdaden te vermijden en zo de schijn van eenheid binnen de verzetsgroep hoog te kunnen houden.³¹

Ten derde tonen de dossiers niet het volledige plaatje, omdat niet elke verzetsmens een aanvraag heeft ingediend. Dit geldt vooral voor verzetsvrouwen, die de erkenning van hun echtgenoot vaak al voldoende vonden, hun betrokkenheid bij het verzet minimaliseerden of afgeschrikt werden door het militaire karakter van het statuut.³² In de naoorlogse context van de Koude Oorlog waren ook communisten minder geneigd een aanvraag in te dienen of waren de staatscommissarissen minder geneigd hen te erkennen.³³

Om dit positieve en vertekende beeld te doorprikken raadt Maerten aan om de getuigenissen in de persoonlijke dossiers te vergelijken met de verslagen van de sectie- of sectorleiders.³⁴ Vermits BW minder hiërarchisch en minder gestructureerd was, was dit minder een optie.

Mijn bronnencorpus is opgebouwd uit 111 erkenningsdossiers van het statuut van BW voor het

27. ROBBY VAN EETVELDE, ‘Arrested for Helping, for Giving Shelter, for Giving Food’, 73-74.

28. MICHÈLE CORTHALS & BABETTE WEYNS, ‘“La Résistance n’a pas encore son historien”’, 27-38.

29. JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler*, 186.

30. ESBW Carolus Van Laer (Antwerpen, 22/12/1895) (DAO).

31. BABETTE WEYNS, ‘“I truly have not forgotten the difficult occupation years”: Resistance Members in the Aftermath of Their Experience: A Case Study of the Belgian “White Brigade”’, *Changing Perspectives on Resistance During the Second World War*, Conference University of Antwerp, 20 september 2024.

32. FABRICE MAERTEN, ‘Speuren in de archieven’, in Id., (red.), *Was opa een held?*, 109-333, 111-112.

33. Id., *Les archives de et sur la Résistance*, 228.

34. Idem, 230.

district Antwerpen, bewaard bij de Dienst Archief Oorlogsslachtoffers (DAO). Het eerste criterium was het statuut van BW, omdat onderduikhulp of “verleende bijstand aan elk door de vijand om een andere redenen dan een gemeenrechtelijk misdrijf opgespoord persoon” door de controlecommissie gerekend werd tot het zogenaamde burgerlijke verzet.³⁵ Het tweede criterium was woonplaats district Antwerpen, afgebakend met de huidige postcodes 2000, 2018, 2020, 2030, 2050 en 2060.

Een belangrijke voetnoot hierbij is dat de woonplaats slechts voor 59,3% opgegeven is in de dossiers en bijgevolg ingegeven staat in het zoekstelsel van de archiefdienst. De selectie is dus onvolledig.³⁶ Een andere belangrijke voetnoot is dat in het veld ‘woonplaats’ het adres op het moment van de aanvraag na de bezetting is ingevuld en dit niet noodzakelijk overeenkomt met het adres van tijdens de bezetting. Gelukkig bevatten de dossiers een inlichtingsblad waarop de woonplaatsgeschiedenis meestal duidelijk aangegeven staat, gestaafd met de nodige uittreksels uit het bevolkingsregister. Iemand die pas na 1944 in Antwerpen is komen wonen, kan er dus uitgefilterd worden aan de hand van die woonplaatsgeschiedenis. Maar iemand die na 1944 uit Antwerpen verhuisd is, verdwijnt in de plooiën van de geschiedenis.

In die 111 dossiers bevonden zich 59 erkende dossiers en 52 niet-erkende dossiers. Wel of niet erkend was voor mij geen vereiste, omdat de erkenningsprocedure tot de BW heel streng was, met een weigeringspercentage van 77% tegenover 12% bij de GW.³⁷ Dit maakt de dossiers van de BW betrouwbaarder dan die van de GW.³⁸ Omdat de BW ook minder berust op verzetsgroepen, is er minder kans op wat Pieter Lagrou ‘erkenning-fraude’ noemde en wat Wouters als volgt toelicht:

doordat verzetsorganisaties beloond werden op basis van het aantal leden, barstte er een onderlinge competitie los om zo veel mogelijk mensen door de erkenningsprocedures te loodsen.³⁹

Tegelijkertijd vond een statuutaanvrager als Jan Hawinkel dat de procedure niet grondig genoeg verliep. Uit protest trok hij zijn aanvraag terug in. Hij noemde het “bespottelijk” dat “mensen die in het geheel niet in België waren onder de oorlog en anderen die absoluut geen enkele weerstanddaad gesteld hebben ook als weerstanders worden erkend.”⁴⁰ Marcot stelde: “*de dire qui est résistant et qui ne l'est pas. C'est aux historiens.*”⁴¹ Het doel als historica en het doel van de controlecommissie zijn namelijk anders. Het draait niet om wie er volgens de wetgeving van de Belgische staat beloning verdiende voor zijn/haar verzet, maar om wie er voldeed aan mijn betekenisgeving van onderduikhulp. Ik hoef dus geen rekening te houden met het commissiebesluit en heb zelf volgens vooropgestelde selectievoorwaarden beslist welke onderduikhulpers ik meenam.

Sommige niet-erkende dossiers bevatten echter te weinig materiaal om mijn eigen verantwoorde oordeel over te kunnen vellen, doordat de aanvrager de nodige stukken niet verstrekt had en het onderzoek vroegtijdig was stopgezet, of omdat de persoon zelf verklaarde afstand te willen doen van zijn/haar aanvraag, zoals Eстера Rechnic. Zij vond van zichzelf “dat ze niet voldoende weerstand had geboden om het formulier te kunnen invullen.”⁴² Haar eventuele verzetsdaden zullen dus nooit aan het licht komen. In het geval van zo een afstandsverklaring en dus een niet-erkenning kon het echter ook zijn dat het dossier wel nog voldoende materiaal bevatte en ik het alsnog kon meenemen. Seraphina Truyens bijvoorbeeld zette haar erkenningsproces stop wegens ziekte. Ze had

35. FABRICE MAERTEN, *De statuten van nationale erkentelijkheid*, 95-96. Zie ook ESBW (DAO).

36. Mail van Gert De Prins (DAO), 29 november 2023.

37. FABRICE MAERTEN, *De statuten van nationale erkentelijkheid*, 93, 97.

38. Id., *Les archives de et sur la Résistance*, 227.

39. NICO WOUTERS, “Het verzet: vergeten verleden?”, in FABRICE MAERTEN, (red.), *Was opa een held?*, 21-40, 26-27.

40. ESBW Jan Hawinkel (Kessenich, 28/1/1878) (DAO).

41. FRANÇOIS MARCOT, *Pour une sociologie de la Résistance*, 41.

42. ESBW Eстера Rechnic (Bedzin, 13/11/1901) (DAO).

echter al voldoende stappen doorlopen, waardoor haar dossier toch al de nodige stukken bezat.⁴³

Andere redenen waarom de commissie personen niet erkende, maar die voor mij geen reden waren om iemand niet mee te nemen, waren: 1) kleine, enkelvoudige of sporadische feiten, want ook die waren strafbaar, 2) niet voldoende bewijs, wanneer ik het op basis van het dossier toch wel genoeg bewezen vond, 3) geen risico, omdat verzetsmensen altijd gevaar liepen, 4) vrijwillige tewerkstelling in de Duitse oorlogsindustrie, wat geen afbreuk hoeft te doen aan iemands verzetsdaden, en 5) vergoeding, omdat het nu eenmaal veel geld kostte om een of meerdere onderduikers lang te onderhouden, of 6) zelfs vermoedelijk winstbejag, omdat ook die persoon zijn/haar leven uiteindelijk op het spel zette voor dat van iemand anders.

Aan lidmaatschap hechtte de controlecommissie veel waarde, maar het niet lid zijn van een verzetsgroep vormde nooit een reden om niet erkend te worden. Dit is bijzonder aan het statuut en de groep van BW. Verder was het statuut van BW niet verenigbaar met het statuut van GW voor dezelfde feiten.⁴⁴ Als verzetsmensen niet erkend werden als BW, omdat ze inderdaad voor hun onderduikactiviteiten al erkend waren in het statuut van GW, tellen die in mijn onderzoek wel gewoon mee als BW. Voor 1948 deelden BW en sluikpers een statuut.⁴⁵ Als verzetsmensen een aanvraag indienden bij het statuut van BW voor activiteiten in de sluikpers, tellen ze in mijn onderzoek niet mee, omdat dit niet onder onderduikhulp valt. Ik noteerde in die gevallen echter wel dat ze bij meerdere verzetsactiviteiten betrokken waren. Omdat de verschillende verzetsvormen niet geïsoleerd plaatsvonden, is de lijn tussen de vier verzetsstatuten soms moeilijk te trekken.

Daarnaast was het hebben van een eigen aanvraag, statuut en dossier evenmin een vereiste. Naast de 111 Antwerpse onderduikhulpers met een dossier op hun naam selecteerde ik ook

80 Antwerpse onderduikhulpers die enkel in de getuigenissen in de dossiers van anderen aan bod komen. Hier is de tweede valkuil nog extra van tel. Over hen ontbreken vaak gegevens en de gekende gegevens zijn veel minder te controleren. Daarom zal ik hen als een aparte steekproef behandelen.

Een disclaimer is dat ik wegens tijdgebrek van de in totaal 482 geregistreerde erkenningsdossiers op de twee hoofdcriteria van statuut BW en district Antwerpen slechts 333 erkenningsdossiers heb kunnen raadplegen. Dat zijn alle erkende dossiers aangevuld met een willekeurige selectie van niet-erkende dossiers.⁴⁶ De erkenningsdossiers zijn dus het resultaat van de institutionele logica, waar ik een sociale mouw aan pas door ook verzetsmensen die niet erkend zijn of geen aanvraag hebben, mee te nemen. De dossiers zijn bovendien geschikt voor een aanpak van onderuit, omdat de verzetsindividuen erin centraal staan. Die individuen portretteer ik in het volgende deel.

III. Onderduikhulp in Antwerpen in kaart: verzet vanuit alle hoeken

Een duidelijk verband tussen het profiel onderduikhelper, de soort onderduikactiviteit en het type onderduiker kon ik niet echt afleiden. Diverse mensen deden een diversiteit aan daden. In dit derde deel sta ik stil bij de verschillende aspecten van het sociaal profiel en probeer ik op grond hiervan uitspraken te doen over de totstandkoming, organisatie en werking van onderduiknetwerken.

Geslacht en leeftijd: meer vrouwen en ouderen in beeld

De 'doorsnee Antwerpse onderduikhelper' was een 41-jarige man uit de middenklasse (leeftijd

43. ESBW Seraphina Truyens (Sint-Niklaas, 16/9/1893) (DAO).

44. FABRICE MAERTEN, *De statuten van nationale erkentelijkheid*, 97.

45. *Idem*, 99.

46. Mail van Gert De Prins (DAO), 29 november 2023.

gemeten in 1942). In het groepsprofiel bedraagt de verhouding man-vrouw 77,5% tegenover 22,5% (Tabel 1). Dit komt tegemoet aan mijn verwachting dat het percentage verzetsvrouwen betrokken bij de onderduikhulp hoger ligt dan Maertens percentage van 10-15% verzetsvrouwen in het gehele Belgische verzet.⁴⁷ Die globale 10-15% klopt bijvoorbeeld wel voor het Gentse verzet: 14% vrouwen en 86% mannen.⁴⁸

Die 22,5% is waarschijnlijk nog een onderschatting, omdat, in de woorden van Claire Andrieu, *"[g]iven the actual scale of resistance activity and the fact that, with the exception of maquis, the only available premises were private homes, it is hardly credible that only 12 percent of the Resistance's 260,000 volunteer combatants (CVR) were women."*⁴⁹ Deze vertekening is deels te wijten aan de ondervetegenwoordiging van vrouwen in de erkenningsdossiers. In mijn steekproef van Antwerpse onderduikhulpers zonder aanvraag komen namelijk al meer vrouwen voor: 28,6% (Tabel 1). In de door Van Eetvelde met strafdossiers onderzochte groep van gearresteerde Antwerpse Jodenhulpers komt zelfs een verhouding van 60% verzetsvrouwen tegenover 40% verzetsmannen naar voren (Tabel 1).⁵⁰ Op dit vrouwenvraagstuk kom ik uitgebreid terug in deel IV.

De 'doorsneeweesterlander' schat Maerten tussen de twintig en veertig jaar.⁵¹ Binnen deze leeftijds-grenzen valt 41,4% van de Antwerpse onderduikhulpers met aanvraag. Meer dan de helft is net ouder dan veertig jaar. De Antwerpse onderduikhulpers zonder aanvraag volgen wel iets meer Maertens leeftijdsmodel met 48,8% twintig- tot veertigjarigen. (Tabel 2).

Als verklaring voor een hogere leeftijd trekt Maerten de kaart van WOI. Een actieve herinnering aan de Duitse bezetting tijdens 1914-1918 kon anti-Duitse sentimenten oproepen tijdens de nieuwe bezetting en een verzetsmotivatie vormen.⁵² Slechts twee Antwerpse onderduikhulpers, allebei oud-strijders, verwezen in hun erkenningsdossier echter naar de Grote Oorlog.⁵³ De WOI-hypothese lijkt een kind van de institutionele verzetsgeschiedenis. Bij georganiseerd gewapend verzet was een legerverleden veel relevanter dan bij onderduikhulp, die net niet-militair en niet-gewelddadig was. De oud-militairen, die dienden als belangrijke voedingsbodem voor de eerste grote verzetsgroepen in Antwerpen, ontbreken trouwens ook in het beroepsprofiel van de Antwerpse onderduikhulpers (Tabel 4).⁵⁴ Precies het geweldloze en huiselijke karakter maakte onderduikhulp een aantrekkelijkere verzetsvorm voor ouderen.

De verhouding man-vrouw onder de veertigplussers blijft ongeveer dezelfde, respectievelijk 76,4% versus 23,6%. Het percentage Antwerpse Jodenhulpers geboren voor 1905 van 70,8% ligt in lijn met de 77,6% bij Van Eetvelde.⁵⁵ Behalve het feit dat er onder de veertigplussers relatief veel Jodenhulpers zaten, springt er geen andere onderduikkarakteristiek in het oog. De veertigplussers duiken vrij proportioneel op bij alle facetten van onderduik.

Woonplaats en beroep: verzet in de stadsdiensten en de Jodenbuurt

"Wij woonden gedurende de oorlog in de Stierstraat, n°11, een kwartier dat bijna uitsluitend bewoond werd door Joden. Het is om deze reden

47. FABRICE MAERTEN, *Het verzet in België*, 67.

48. BRUNO DE WEYER & KAROLIEN STEEN, *Het verzet in Gent tijdens de bezetting in WOII*, 88.

49. CLAIRE ANDRIEU, *When Men Fell from the Sky: Civilians and Downed Airmen in Second World War Europe*, Cambridge, 2023, 148.

50. ROBBY VAN EETVELDE, *'Arrested for Helping, for Giving Shelter, for Giving Food'*, 80.

51. FABRICE MAERTEN, *Het verzet in België*, 67.

52. *Idem*, 43.

53. ESBW Lodewijk Van Weereld (Hoogstraten, 14/6/1876) (DAO); ESBW Carolus Van Laer.

54. NICO WOUTERS, *Het verzet in Antwerpen tijdens WOII*, 20.

55. ROBBY VAN EETVELDE, *'Arrested for Helping, for Giving Shelter, for Giving Food'*, 82.

GESLACHT	Antwerpse onderduikhelpers met aanvraag (N=111) (Bekers)	Antwerpse onderduikhelpers zonder aanvraag (N=77) (Bekers)	Gearresteerd Antwerpse Jodenhelpers (N=85) (Van Eetvelde)	Belgische IAA (N=149) (Debruyne)	Henegouwse verzetsmensen (N=5550) (Maerten)	Gentse verzetsmensen (N=270?) (De Wever en Steen)
Mannen	77,5	71,4	40	83,6	86,8	86
Vrouwen	22,5	28,6	60	16,4	13,2	14

Tabel 1. Verhouding verzetsmensen-verzetsvrouwen in de Antwerpse onderduik (1940-1944) (in %). Bij de Antwerpse onderduikhelpers zonder aanvraag is van slechts 77 van de 80 personen het geslacht gekend (cfr. valkuil 2). Bronnen: ESBW district Antwerpen (DAO); Robby Van Eetvelde, 'Arrested for Helping, for Giving Shelter, for Giving Food'; Emmanuel Debruyne, *La guerre secrète des espions belges 1940-1944*; Fabrice Maerten, *La Résistance, facteur d'émancipation des femmes?*; Bruno De Wever & Karolien Steen, *Het verzet in Gent tijdens de bezetting in de Tweede Wereldoorlog*.

LEEFTIJD (in 1942)	Antwerpse onderduikhelpers met aanvraag (N=111)	Antwerpse onderduikhelpers zonder aanvraag (N=43)
< 20 jaar	3,6	4,7
20-40 jaar	41,5	48,8
> 40 jaar	54,9	46,5

Tabel 2. Leeftijd van de Antwerpse onderduikhelpers (1940-1944) (in 1942) (in %). Bij de Antwerpse onderduikhelpers zonder aanvraag is van slechts 43 van de 80 personen het geboortjaar gekend (cfr. valkuil 2). Bron: ESBW district Antwerpen (DAO).

dat wij herhaalde malen in de gelegenheid waren om joden te herbergen.”⁵⁶ Deze uitspraak van Emilia Balemans in het dossier van haar echtgenoot illustreert mooi het concept ‘functionaliteit’ van Marcot, of waarvoor Wouters de term ‘gelegenheidsverzet’ gebruikt.⁵⁷ De objectieve verzetsdimensie ‘functionaliteit’ ging altijd hand in hand met de subjectieve verzetsdimensie ‘intentionaliteit’. Mensen die de intentie of wil zouden hebben gehad om in actie te treden tegen de Duitse bezetter, zouden pas echt de stap tot verzet hebben gezet als ze er ook de mogelijkheid toekregen.⁵⁸

Functionaliteit kon plaatsvinden op twee vlakken: geografisch (woonplaats) en professioneel (beroep). De familie Rombaut-Balemans behoorde tot de 35,1% Antwerpse onderduikhelpers met aanvraag of de 26% zonder aanvraag die in de Joodse wijken Diamantwijk, Haringrode, Kievitwijk, Klein-Antwerpen, Statiekwartier, Stadspark

of Zurenborg woonde (Tabel 3). Dit geeft een andere indruk dan bij Van Eetvelde. Hij kon slechts weinig verzetsmensen in de Jodenbuurt lokaliseren.⁵⁹ Haringrode (17,1%) was überhaupt de wijk waar de meeste onderduikhelpers (met aanvraag) gehuisvest waren (Tabel 3).

Eenzijds lijkt het logisch dat net deze verzetsmensen onderduikers hielpen, want voor hun deur vonden de Jodenrazzia's plaats, wat hun verzetsintenties kon prikkelen, en in hun omgeving waren veel Joden aanwezig, die behoefte hadden aan onderduikhulp. Anderzijds lijkt het niet logisch, omdat zij in het hol van de leeuw zaten en makkelijker ten prooi konden vallen aan de Duitse politie. Toch blijkt uit de onderduikadressenlijst dat de Duitse repressie de onderdakverleners niet afschrikte om onderduikers te verstoppert in de geviseerde Jodenbuurt of zelfs vlakbij Duitse uitvalsbasissen. Er bestaat dus een lichte correlatie

56. ESBW Lodewijk Rombaut.

57. NICO WOUTERS, *Bezet Bedrijf: De oorlogsgeschiedenis van de NMBS*, Tielt, 2023, 310.

58. FRANÇOIS MARCOT, *Pour une sociologie de la Résistance*, 23-29.

59. ROBBY VAN EETVELDE, 'Arrested for Helping, for Giving Shelter, for Giving Food', 82.

WIJK	Antwerpse onderduikhelpers met aanvraag (N=111)	Antwerpse onderduikhelpers zonder aanvraag (N=77)
Haringrode	17,1	5,2
Seefhoek	11,7	14,3
Theaterbuurt	7,2	6,5
Zuid	6,3	6,5
Brederode	6,3	3,9
Amandus-Atheneum	5,4	18,2
Universiteitsbuurt	5,4	3,9
Stadspark	5,4	3,9
Zurenborg	4,5	1,3
Kiel	3,6	3,9
Historisch Centrum	3,6	2,6
Schipperskwartier	3,6	0
Kievitwijk	3,6	0
Harmonie	2,7	5,2
Statiekwartier	2,7	3,9
Sint-Andries	2,7	2,6
Luchtbal	1,8	6,5
Tentoonstellingswijk	1,8	3,9
Diamantwijk	1,8	2,6
Klein-Antwerpen	0,9	9,1
Dam	0,9	0
Eilandje	0,9	0
Markgrave	0,9	0
Middelheim	0,9	0
Meir	0,9	0

Tabel 3. Woonplaats van de Antwerpse onderduikhelpers (1940-1944) (in %). Bij de Antwerpse onderduikhelpers zonder aanvraag is van slechts 77 van de 80 personen het adres gekend (cfr. valkuil 2) en dan is het absoluut nog niet 100 % zeker of dit wel het adres was van tijdens de bezetting. Bron: ESBW district Antwerpen (DAO).

BEROEP	Antwerpse onderduikhelpers met aanvraag (N=111)	Antwerpse onderduikhelpers zonder aanvraag (N=44)
Bedienden	31,5	38,6
Arbeiders	16,2	9,1
Huisvrouwen	10,8	6,8
Handelaars	9,9	9,1
Kaderleden	8,1	9,1
Ambachtslui	6,3	0
Onderwijzers	4,5	11,4
Herbergiers	4,5	0
Studenten	3,6	0
Beoefenaars van vrije beroepen (boekhouders, advocaten, diplomaten, artsen)	2,7	11,4
Brandweermannen/politieagenten	2,7	4,5
Beroepsmilitairen	0	0

Tabel 4. Beroepen van de Antwerpse onderduikhelpers (1940-1944) (in %). Bij de Antwerpse onderduikhelpers zonder aanvraag is van slechts 44 van de 80 personen het beroep gekend (cfr. valkuil 2). Bron: ESBW district Antwerpen (DAO).

tussen het geografische profiel en de onderduikhulp. Onderduikhulpers woonden verspreid over heel de stad, maar er was een merkwaardige concentratie in de Jodenbuurt.

Antoine Noë woonde niet, maar werkte in de Jodenbuurt. Hij was makelaar bij de Beurs voor Diamanthandel in de Pelikaanstraat. Via zijn beroep stond hij in contact met een Joodse diamantkoopman, die hij bij hem thuis (Vleminckveld 51) liet onderduiken.⁶⁰ Anderen hadden in hun functie van schooldirecteur of conciërge veel plaats ter beschikking voor onderduikers. Jos Hendrickx had bijvoorbeeld de mogelijkheid onderduikers op te vangen in de internaatschool Sint-Jozef door hen in te schrijven onder valse namen.⁶¹ Ook gegoeide mensen met twee woonsten konden hun buitenverblijf gemakkelijk inzetten als schuiloord.⁶²

Uit Tabel 4 blijkt dat de groep Antwerpse onderduikhulpers van alle markten thuis was, met de bedienden als grootste beroepscategorie. Ook in Gent maakten de bedienden ongeveer één derde van de BW uit. Bedienden waren in het Gentse en Antwerpse verzet over de statuten heen sowieso oververtegenwoordigd. Het verzet was een zaak van de middenklasse.⁶³

Ongeveer één vierde van de Antwerpse onderduikhulpers verklaarde verzet te plegen op het werk. Onder andere bij de Regie voor Telegraaf en Telefoon en Mercantile Marine Engineering werden er geld- en rantsoenzegelmhalingen ten voordele van onderduikers georganiseerd, maar ook sluikpers uitgedeeld en telefoonlijnen en schepen gesaboteerd. Hiervoor werd elektriciën Petrus Van de Castele met een andere collega op

16 november 1943 aangehouden en scheepshersteller Petrus Van de Velde samen met zes collega's op 13 juli 1942.⁶⁴ Met de bronnen die voor handen zijn, is het moeilijk hoogte te krijgen van de motivatie van verzetsmensen. De Antwerpse scheepsherstellers zijn qua verzetsprofiel echter goed te onderscheiden van anderen. Hun verzetsstrijd zou verweven zijn geweest met hun langere sociale strijd voor betere arbeidsomstandigheden.⁶⁵

In de literatuur wordt ook wel eens een katholiek moraliteitsgevoel aangehaald als reden voor verzet.⁶⁶ De erkenningsdossiers maken dit echter niet hard. Enkel Moses Friedman, die met zijn echtgenote, zoontje en oom twee jaar ondergedoken leefde bij Jan Uyttenhoven, geloofde dat zijn onderduikhelper handelde uit religieuze motivatie.⁶⁷

Een ander belangrijk motief was patriottisme. Bij Semelin valt hierover het volgende te lezen: *“To recover their freedom, the conquered societies had to reclaim an identity that transcended the expression of their political divisions. For the most part, this identity was manifested in the patriotic ideal.”*⁶⁸ In de beslissingsrapporten van de BW wordt regelmatig “vaderlandse solidariteit” vermeld. En als een van de redenen in het beslissingsrapport van politiek gevangene wordt haast standaard “onbaatzuchtige en vaderlandse bedrijvigheid” opgesomd. Patriottisme lijkt dus in ieder geval belangrijk te zijn geweest om de verzetsidentiteit na de oorlog te manifesteren.

Een beroepsprofiel dat ik miste, waren de geestelijken, die mogelijk minder geneigd waren een aanvraag in te dienen. Kloosters, met hun vrome en gesloten karakter als perfecte dekmantel, speel-

60. ESBW Antoine Noë (Antwerpen, 25/11/1880) (DAO).

61. ESBW Jos Hendrickx (Rumst, 13/6/1899) (DAO).

62. ESBW Emiel Priest (Antwerpen, 28/5/1920) (DAO).

63. BRUNO DE WEVER & KAROLIEN STEEN, *Het verzet in Gent tijdens de bezetting in WOII*, 90-91; NICO WOUTERS, *Het verzet in Antwerpen tijdens WOII*, 20, 121-122.

64. ESBW Petrus Van de Velde (Antwerpen, 24/8/1900), Petrus Van de Castele (Antwerpen, 8/8/1889) (DAO).

65. MARIANNE GESTELS, HERMAN LUYCKX, MICHEL MOORKENS & MARC POTTELANCIE, *Scheepsherstellers tijdens WOII: Een vergeten verzetsstrijd*, Antwerpen, 2024.

66. ROBBY VAN EETVELDE, *‘Arrested for Helping, for Giving Shelter, for Giving Food’*, 82.

67. ESBW Jan Uyttenhoven (Antwerpen, 23/12/1890) (DAO).

68. JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler*, 73.

den nochtans een belangrijke rol in de onderduik.⁶⁹ Volgens Hanne Hellemans was dit minder het geval in Antwerpen, waar er “nog geen enkel grootschalig katholiek netwerk [werd] blootgelegd.”⁷⁰ Door van onderuit te beginnen graven botste ik wel op een klooster in de Lamoniërestraat, waar Joanna Ceupens twee Joodse zussen onderbracht, en op de Deense kerk op de Italiëlei, waar Maria Verstrep en twee geallieerde piloten tijdelijk naartoe bracht.⁷¹ Een groot katholiek Antwerps onderduiknetwerk zal misschien nooit aan de oppervlakte komen, omdat onderduikhulp zich eerder in kleine netwerken organiseerde. Dat sluit echter niet uit dat de Antwerpse kerkelijke instellingen op een kleinere schaal een belangrijke taak konden vervullen.

Ook landbouwers speelden vanaf 1943, wanneer onderduikers vluchtten uit de stedelijke gebieden naar de meer landelijke gemeentes op zoek naar veiligheid en voedsel, een belangrijke rol in de netwerken. Volgens Maerten zouden landbouwers zich vlot geëngageerd hebben bij het verzet, omdat hun functie, nut en belang snel heel duidelijk was.⁷² Aangezien mijn casus de stad Antwerpen is, is het niet verwonderlijk dat de landbouwers afwezig zijn in het groepsprofiel.

Nog een ander voorbeeld van beroepsfunctionaliteit is het verzet rond de Antwerpse stadsdiensten. Een kleine 15 % bevond zich op zijn/haar werk aan de bron van rantsoenzegels die ze konden doorsluizen naar de onderduik, bevolkingsregisters waaruit ze Jodennamen konden schrappen, identiteitskaarten die ze konden vervalsen, of inlichtingen waarmee ze onderduikers konden verwittigen. Rond de Antwerpse Rantsoenerings- en Bevolkingsdiensten ontstond zelfs de verzetsgroep Groep H.

Een belangrijke bedenking is dat sabotage op het werk de grens tussen verzet en collaboratie vervaagt.

Soms had het verzet er echter baat bij om minimaal verwikkeld te zijn in collaboratie. Dankzij de cover van hun job waren verzetsmensen beschermd en vaak in staat aan de nodige informatie of materialen te geraken. Semelin pleit ervoor voorzichtig te zijn en altijd de vraag te stellen “*in what state of mind and for what goals could one collaborate, given that tactical collaboration could in reality be a form of resistance. Everything depends, of course, on what is meant by ‘collaboration’, and it is inappropriate to push the paradox too far, for it would risk legitimizing the actions of actual collaborators who claimed resistance motives. But it remains true that, in certain cases, various manifestations of limited noncorporation behavior – individual or collective – could have developed in a context of voluntary or forced collaboration.*”⁷³

Verzetsgroepen: dominantie van het OF en Groep H op het spoor

53,2% van de Antwerpse onderduikhelpers was lid van het communistische Onafhankelijkheidsfront (OF). Deze dominantie moet geïnterpreteerd worden in de oorlogscontext waarin het OF een belangrijk navolgingsmodel vormde voor losstaande verzetsgroepen.⁷⁴ Onder de koepel van het OF vallen namelijk verschillende verzetsgroepen, het Joods Verdedigingscomité (JVC) (10,8%), de Patriottische Milities (PM) (9%), Solidariteit (SOL) (3,6%), de Leraarsbond Officieel Middelbaar Onderwijs (LOMO) (2,7%), de Syndikale Strijdkomitees (SSK) (1,8%), het Jeugdfront (0,9%) en ook Groep H (19,8%) (Tabel 5). De OF-dominantie moet ook gecontextualiseerd worden in de naoorlogse erkenningsstrijd. Daarin profileerde het OF zich als de grote burgerlijke verzetsbeweging, oefende het druk uit om het statuut van BW in het leven te roepen en hoopte het zo zelf veel

69. ROELAND HERMANS, KRISTIE SUEENENS, RIA CHRISTENS & AN VANDENBERGHE, *Zusters in oorlog: Leven en lijden in het klooster tijdens de bezetting*, Kalmthout, 2021, 100; JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler*, 96.

70. HANNE HELLEMANS, *Schimmen met een ster: Het bewogen verhaal van joodse ondergedoken kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*, Antwerpen, 2007, 58.

71. ESBW Joanna Ceupens; ESBW Maria Verstrep (Antwerpen, 8/12/1900) (DAO).

72. FABRICE MAERTEN, *Het verzet in België*, 68.

73. JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler*, 37-38.

74. NICO WOUTERS, *Het verzet in Antwerpen tijdens WOII*, 25.

VERZETSGROEP	Antwerpse onderduikhelpers met aanvraag (N=111)	Antwerpse onderduikhelpers zonder aanvraag (N=29)
OF	53,2	48,3
Groep H	19,8	20,7
JVC	10,8	6,9
PM	9	3,4
SOL	3,6	6,9
LOMO	2,7	0
SSK	1,8	0
Jeugdfront	0,9	0
NKB	11,7	10,3
Socrates	2,7	3,4
Comète	1,8	0
GL	0,9	24,1
BL (Belgisch Legioen)	0,9	3,4
Marc	0,9	0
Les Clochards	0,9	0
WB	0	0
geen	27,3	-

Tabel 5. Verdeling van de Antwerpse onderduikhelpers over de verzetsgroepen (1940-1944) (in %). Bij de Antwerpse onderduikhelpers zonder aanvraag is van slechts 29 van de 80 personen een verzetsgroep gekend (cfr. valkuil 2). Bron: ESBW district Antwerpen (DAO).

erkenningen in de wacht te kunnen slepen. Het is niet helder of de verschillende subgroepen al aangesloten waren bij het OF tijdens de bezetting of pas met de erkenningspolitiek door het OF werden opgeslokt en al helemaal niet of de verzetsmensen beseften dat ze er deel van uitmaakten.

Hoewel de Nationale Koninklijke Beweging (NKB), het Geheim Leger (GL), en de WB tot de sterkste verzetsgroepen van Antwerpen behoorden, scoren ze in ledenaantallen in de BW beduidend laag, respectievelijk 11,7%, 1,8% en 0% (Tabel 5).⁷⁵ Hier komt dus misschien weer het historiografisch overwicht van de gewapende tak van verzet bovendrijven. Met de blik op onderduikhulp gericht, lijken deze verzetsgroepen niet meer zulke grote spelers te zijn geweest. Of de leden zouden voor hun onderduikactiviteiten natuurlijk erkend kunnen zijn in het statuut van GW!

Verder behoorde 2,7% tot Socrates, op poten gezet door de Belgische regering vanuit Londen

ter financiële ondersteuning van de onderduiknetwerken, en 1,8% tot Comète, een ontsnappingslijn voor geallieerde piloten (Tabel 5). Meer leden van deze netwerken zijn waarschijnlijk te traceren in de dossiers van de IAA. Dat verzetsmensen lid waren van een gespecialiseerde onderduikgroep, neemt niet weg dat ze een bredere waaier aan onderduiktaken uitvoerden en aan onderduiktypes bijstonden. Dit geldt ook voor het JVC, SOL en LOMO, die respectievelijk Joden, werkweige- raars en studenten onder hun vleugels namen.⁷⁶

De aanpak van onderduik doorprijkt dus het hokjesdenken. 13,5% van de Antwerpse onderduikhelpers was betrokken bij meerdere verzetsgroepen en 27,3% net bij geen enkele. Onderduikhulp vond dus ook plaats op autonome basis en dankzij de dossiers van de BW wordt dat ook zichtbaar. Hiermee onderbouw ik mee Van Eetveldes redenering:

“In contrast to the Netherlands and France, where massive roundups were the norm,

75. *Idem*, 38, 122.

76. FABRICE MAERTEN, *Het verzet in België*, 46-67.

more than half of the Jews in Belgium were arrested individually or in small groups, which meant that help by individuals played a more dominant role in Belgium than it did in its neighboring countries."⁷⁷

Verder combineerde 75,5% zijn/haar onderduikactiviteiten met andere verzetsactiviteiten, zoals sluikpers en sabotage. Deze mensen, zeker wanneer ze aangesloten waren bij een verzetsgroep, hebben waarschijnlijk ook meerdere statuutaanvragen ingediend. 24,3% was uitsluitend actief in de onderduik. Het profiel van deze 'zuivere onderduikhelper' wijkt op het eerste gezicht niet af van dat van de andere onderduikhelplers.

Dankzij een niet-institutionele, individuele invalshoek ben ik de tot hiertoe onbekende verzetsgroep Groep H op het spoor gekomen.⁷⁸ Ongeveer 20% van de Antwerpse onderduikhelplers was hiervan lid. Edmond Lambert, bureeloverste van het Vreemdelingen- en Jodenregister op het Antwerpse stadhuis, bestempelde zichzelf als een van de initiatiefnemers begin 1941. Twee van zijn hoofdcontacten waren Camille Van Haesendonck en Clement Breugelmans, collega's vanop de rantsoeneringsdienst in de Stadsfeestzaal op de Meir. Groep H groeide uit de stadsdiensten en bloeide dankzij de sabotage op het werk. 40,9% van de medewerkers van Groep H was effectief stadspersoneel. Maar ook "buitenstaanders" werden aangesproken. De leden hielden zich in de gestandaardiseerde formulering vooral bezig met "hulp en bescherming en verschaffen van rantsoeneringsbescheiden aan werkweigeraars, ondergedokenen en Joden."⁷⁹

Uit de concrete getuigenissen blijkt inderdaad dat de meerderheid van Groep H Joden en werkweigeraars hielp. Slechts een kleine minderheid hielp daarnaast ook ondergedoken verzetsmensen. De vier leden die hulp boden aan geallieerde piloten, lijken een uitzondering. Voor twee derde

was de voornaamste taak het verzamelen van rantsoenzegels. Andere dienstgerelateerde taken, zoals het vervalsen van documenten of het inwinnen van inlichtingen, bleven beperkt. Eén derde verschaftte ook nog onderdak.

Het groepsprofiel van de Groep H-leden was minder vrouwelijk (13,6%) en iets ouder dan dat van alle Antwerpse onderduikhelplers samen. Bijna de helft woonde in de Jodenbuurt en twee derde werkte als bediende. Groep H lijkt zich dus wel te vertalen in een specifiek sociaal profiel.

Daarnaast bestonden er ook aparte secties van Groep H die niet actief waren in de onderduikhulp, maar ook wel aan sabotage op het werk deden en zo een stokje staken voor de economische collaboratie, namelijk de industriële sabotage rond het koninklijk stapelhuis van Antwerpen, de cementfabriek S.A. Ciments J. Van den Heuvel in Hemiksem, de scheepswerf Cockerill in Hoboken en het slachthuis van Antwerpen.⁸⁰ Dit vertaalde zich hoogstwaarschijnlijk in een mannelijker arbeidersprofiel.

Lambert getuigde over de werking van Groep H:

"Een feitelijke leiding bestond er niet. Dit was veel te gevaarlijk. Elk geval werd individueel opgelost en volgens een systeem dat op den duur courant werd. Van een georganiseerde vereniging kan moeilijk gesproken worden. [...] Na de oorlog zijn deze mensen samengekomen en hebben zich gegroepeerd. Dit tevens om ons te verantwoorden voor alle begane onregelmatigheden."⁸¹

Groep H ondermijnt dus de institutionele benadering. De meeste verzetsorganisaties waren constructies van na de bevrijding en Lambert erkende dit. Dit bevestigt ook dat onderduikhulp autonoom verliep.

77. ROBBY VAN EETVELDE, 'Arrested for Helping, for Giving Shelter, for Giving Food', 71.

78. Mails van Samuel Pauwels (Nationaal Museum van de Weerstand) en Fabrice Maerten (CegeSoma), 25 en 28 maart 2024.

79. ESBW Edmond Lambert (Dendermonde, 22/6/1889) (DAO).

80. ESBW Pieter Jan Van den Heuvel (Antwerpen, 23/8/1867) (DAO); JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler*, 170.

81. ESBW Edmond Lambert.

Schets logo/vlag Groep H. Bron: Arthur Oyen, "Antwerpen. Weerstand Groep H. 1941-1944",
Potlood en waterverf, 280 x 270 mm, 20 juni 1946, Felixarchief Antwerpen, Inventaris Nr. 12#1246.

Gezinssituatie : netwerken met echtgenoten en familieleden

Hoger bleek al dat onderduiknetwerken zich konden organiseren op het werk. 15,4% kan professioneel aan elkaar gelinkt worden. 16% vormde dan weer een schakel in een familienetwerk. In deze paragraaf focus ik op die netwerken gebaseerd op familiale linken.⁸² Het is wel heel belangrijk in het achterhoofd te houden dat voor de overgrote meerderheid van de verzetscontacten geen persoonlijke link gekend is. Ter vergelijking: 24% van de verzetsmensen in Gent werd gerekruteerd via hun werk en 24% via hun familie. Voor de Gentse casus was de bronnenruis wel minder: voor de helft kon gereconstrueerd worden hoe ze gerekruteerd waren.⁸³

Er zijn ook amper bruggen te slaan tussen de korte ketens van collega's, familieleden en onbekenden. Veel clusters binnen de dossiers staan op zichzelf. Enkel de verzetsleiders, soms pas als dusdanig uitgeroepen na de bevrijding, lijken clusters over de dossiers heen te verbinden. Dit houdt verband met het feit dat veel onderduikhulpers tijdens de bezetting geen lid waren van een verzetsgroep. Hiermee beaam ik Van Eetvelde's vaststelling: *"Organized rescue networks were rarely mentioned in the postwar testimonies. Resistance groups were referred to in only five cases [van de 85]."*⁸⁴ Onderduikhulp leek dus te berusten op kleinschalige netwerken, die zich echter tot ver buiten de Antwerpse stadsgrenzen konden uitstrekken.⁸⁵

Drie vierde van de Antwerpse onderduikhulpers was gehuwd, waarvan 22% voor zijn/haar onderduikactiviteiten in zee ging met zijn/haar partner. Ruim de helft had (nog inwonende) kinderen, waarvan een kleine 15% het gezin ook inscha-

kelde in de onderduik. Zo maken we kennis met negen verzetskoppels en zes verzetsgezinnen. Deze vijftien huiselijke verzetscollectieven hebben gemeen dat ze (op één na) allemaal actief waren in de onderdakverlening. Vermits het verlenen van onderdak een fysiek aan thuis gebonden onderduikactiviteit was, werden de medehuisgenoten quasi automatisch medeplichtig en geraakten ze er gemakkelijk in verwickeld. In realiteit waren er waarschijnlijk nog meer verzetshuishoudens, aangezien de helft van de Antwerpse onderduikhulpers onderdak verleende.

In de structuur van de huisnetwerken is er niet echt een lijn te trekken. Sommige verzetsvrouwen stonden aan de zijde van hun man. Josephina Verstraeten bijvoorbeeld "heeft haar echtgenoot [Marcel Maes] in deze hulp [het verbergen van 37 geallieerde piloten in hun woning] volledig bijgestaan."⁸⁶ Verstraeten zelf lijkt voor de controlemissie dus niet veel gewicht in de schaal te hebben kunnen leggen. Ironisch genoeg is enkel Verstraeten erkend en Maes niet, omdat hij zes maanden vrijwillig gewerkt had als chauffeur voor de Duitse *Kriegsmarine*.⁸⁷

Soms was er echter wel een mooi evenwicht. Zo werden Henri Verstraten en Barbara Ruymaekers allebei erkend voor exact dezelfde feiten: "huisvesting en onderdak verschaft aan de heer Mok A. en zijn echtgenote, die opgespoord werden door de Duitsers ingevolge de verordeningen betreffende de Joden."⁸⁸ En zo getuigde Charles De Jonghe: "zij [zijn echtgenote Romania Goossens] kan zich beroepen op dezelfde activiteit [het verlenen van onderdak aan Madame Rosenfeld en de familie Schendel] als ik".⁸⁹ Uit andere dossiers bleek een evenwaardige taakverdeling. Laurent

82. MARNIX BEYEN, "Ideologisch engagement, lokale padafhankelijkheid en individuele keuzen. Het verzet in Wijgmaal tijdens de Tweede Wereldoorlog", *BTNG*, 52/1-2, 2022, 120-139.

83. BRUNO DE WEVER & KAROLIEN STEEN, *Het verzet in Gent tijdens de bezetting in WOII*, 89.

84. ROBBY VAN EETVELDE, 'Arrested for Helping, for Giving Shelter, for Giving Food', 82.

85. De netwerken in Gephil plotten was geen meerwaarde, omdat dit een heel chaotisch beeld opleverde, wat mijn punt natuurlijk net bevestigt.

86. ESBW Josephina Verstraeten (Antwerpen, 15/10/1915) (DAO).

87. ESBW Marcel Maes (Antwerpen, 30/5/1898) (DAO).

88. ESBW Barbara Ruymaekers (Antwerpen, 1/6/1898), Henri Verstraten (Antwerpen, 26/6/1894) (DAO).

89. ESBW Romania Goossens (Hamme, 24/7/1897) (DAO).

Thys: "Tijdens de jodenvervolging in 1942, heb ik een paar Joden belangloos onderdak verleend. Zij verbleven een paar dagen bij mij, waarna zij door mijn vrouw [Maria Desmarests] werden overgebracht naar de Franse grens."⁹⁰ Desondanks heeft Desmarests geen eigen aanvraag ingediend.

In het geval van Clementina Van Damme sloeg de balans dan weer over in haar voordeel. Haar dossier staat haast onterecht op de naam van haar echtgenoot, Alfons Van Beylen, die getuigde: "Mijn taak bestond enkel in het [in] ontvangst nemen van deze stukken en te overhandigen aan mijn vrouw."⁹¹ Maria Van Wesenbeek is een beetje een buitenbeentje, omdat zij als enige vrouw een leidinggevende functie had, die van provinciaal verantwoordelijke van SOL. Ze had het voordeel dat ze een liberaal-communistisch netwerk deelde met haar echtgenoot, Wim Luyten, oprichter van de Antwerpse afdeling van het OF.⁹² (Het Antwerpse OF was een "strategisch verstandshuwelijk" tussen liberalen en communisten.⁹³)

Verder zei Emilia Balemans dat ze niet op de hoogte was van de verzetsactiviteiten van haar echtgenoot, omdat ze niet wist dat het helpen onderduiken van Joden verzet was.⁹⁴ Dat is waarschijnlijk ook de reden waarom ze zelf geen aanvraag heeft ingediend. Naast Balemans, Van Damme en Van Wesenbeek beschikken ook Elisabeth Bosteels en Maria Verbeeck, naar wiens verzetsbijdrage het tasten in het duister is, niet over een eigen dossier.⁹⁵

Ook in de gezinsnetwerken is een hiërarchie met vader aan het hoofd en moeder en kinderen als helpende handen niet rechtlijnig. Bij de familie

Noë bekleedde zoon Antoine een hogere functie dan vader Antoine. Antoine junior was commandant van Brigade Tony (NKB) en rekruteerde zijn vader en bracht geallieerde piloten aan.⁹⁶ Bij de familie Van Gelder-Verstrepen had de moeder precies meer de touwtjes in handen. Zij lijkt initiatief te hebben genomen tot het regelen van onderdak en is de enige met een erkenning op zak.⁹⁷

De patres familias Daelemans-Wendel, Maringer-Pertz en Staquet-Hartman namen de leidersrol op zich. Hun kinderen, zowel jongens als meisjes, speelden "boodschapper" en hun vrouw vervulde eerder de klassieke rol van huismoeder die de onderdak verzorgde. De twee zonen Maringer "stonden volledig in dienst van hun vader" en werden daarom niet erkend.⁹⁸ Het is opmerkelijk dat dit bij Verstraeten, die ook volledig in dienst stond van haar echtgenoot, geen reden was om haar niet te erkennen. Het is ook opmerkelijk dat vader Maringer een aanvraag tot het statuut van BW indiende voor zijn overleden zonen, maar niet voor zichzelf. In het dossier van vader Daelemans worden de verschillende rollen wel wat gelijkgetrokken, doordat hij onderstreepte dat iedereen hetzelfde gevaar trotseerde. Hij schakelde zelfs nog een derde generatie in, zijn ouders, om voor enkele uren geallieerde piloten te verbergen.⁹⁹ De familie Staquet-Hartman is de enige familie waarvan ieder apart een aanvraag heeft ingediend en bovendien ook erkend is.¹⁰⁰ Tenzij de missende familiedossiers natuurlijk bij de 149 dossiers zitten die ik niet heb kunnen raadplegen!

Bij de familie Verhulst-Van der Geten ten slotte lijkt iedereen dezelfde, even belangrijke rol te hebben gespeeld:

90. ESBW Laurent Thys (Antwerpen, 31/7/1884) (DAO).

91. ESBW Alfons Van Beylen (Antwerpen, 23/7/1898) (DAO).

92. ESBW Maria Van Wesenbeek (Antwerpen, 3/4/1913) (DAO).

93. NICO WOUTERS, *Het verzet in Antwerpen tijdens WOII*, 71.

94. ESBW Lodewijk Rombaut.

95. ESBW Oscar Schepers (Antwerpen, 13/9/1906), Jozef Stoffels (Antwerpen, 31/3/1905) (DAO).

96. ESBW Antoine Noë.

97. ESBW Maria Verstrepen.

98. ESBW Isaak Maringer (Antwerpen, 27/5/1924), Jozef Maringer (Antwerpen, 16/3/1922) (DAO).

99. ESBW Marcel Daelemans (Antwerpen, 4/2/1906) (DAO).

100. ESBW Madeleine Hartman (Antwerpen, 9/8/1893), Fernand Staquet (Borgerhout, 17/1/1893), Louis Staquet (Antwerpen, 4/12/1922), Lucienne Staquet (Antwerpen, 15/5/1921) (DAO).

"Onze bedrijvigheid was als volgt: [...] de leden der Witte Brigade welke hare werking hield in de omstreken van CIERGNON verzamelden de afgeschoten vliegers welke dan werden ondergebracht op het kasteel 'Chateau de Vingée' te Vingée dat op dien ogenblik door mijn dochter [VERHULST Egidia] betrokken werd. Tijdens de nacht werden de vliegers [door mijn dochter] overgebracht naar mijn villa te Ciergnon genaamd 'Villa des Carcolles'. Wanneer de vliegers aldaar aangekomen waren, werden wij verwittigd zodat ofwel mijn vrouw VAN DER GETEN Margaretha of mijn nicht DE DEKEN Mady [...] deze piloten gingen afhalen en hen overbracht[en] naar Antwerpen Britselei 46. Na enkele dagen verblijf alhier werden zij door mij overgebracht naar 's Gravenwezel op het kasteel 'Wouwenhof'. Aldaar was de uitzendpost geplaatst zodat de vliegers daar bleven tot wij uit Londen tijding en instructies ontvingen. Door DE DEKEN Mady werden in totaal 12 vliegers tot aan de Portugese grens gebracht van waar zij terug naar Engeland gingen."¹⁰¹

Margaretha Van der Geten en Ludovicus Verhulst zijn allebei erkend.

Onderduikactiviteiten, onderduikers en chronologie: de sterkte van de onbekende schakel en de 'Antwerpse specificiteit' in een nieuw daglicht

Onderduikhulpers vormden netwerken met familieleden, collega's en onbekenden, maar hoe kwamen ze in contact met de onderduikbehoefte?

De meeste onderduikers en onderduikhulpers waren stadsgenoten. Van de 138 in de erkenningsdossiers identificeerbare onderduikers was 70% gedomicilieerd in Antwerpen en slechts 3% in Brussel. Opgelet, van 40 onderduikers is

het adres niet gekend. Van ongeveer de helft is de geboorteplaats gekend. 26,4% was geboren in Centraal- en Oost-Europa, 20% in Antwerpen en slechts 4,5% in Nederland. Als we het profiel van de onderduikers tegen het licht houden van dat van hun onderduikhulpers is het markant dat verzetshulpers vaker mannen waren en Jodenhulpers gemiddeld ouder.

14% van de getuigende onderduikers had een professionele band met zijn onderduikhelper, 6,2% een vriendschappelijke, 3,9% een buur- en 1,1% een familiale band. Deze percentages schommelen echter per type onderduiker. Joden kenden hun onderduikhulpers vaker in de hoedanigheid van collega of buur. Werkweigeraars vertrouwden meer familieleden of vrienden. Familie was voor Joden om evidente reden minder een optie. Verzetsmensen waren vertrouwd met de netwerken van binnenuit. Per definitie kenden onderduikhulpers de geallieerde piloten, de geparachteerde agenten en de ontsnapte krijgsgevangenen, drie internationale groepen, niet. Voor drie kwart van de gevallen is er geen band tussen de onderduikhelper en de onderduiker gekend. Onderduik stelde dus niet altijd (rechtstreeks) op vooroorlogse contacten.

Dit sluit aan bij de bevindingen van Marten Düring. Hij stelde vast dat veel Joden, en bij uitbreiding alle types onderduiker, zich lieten helpen door onbekenden. Daarbij waren persoonlijke aanbevelingen van vitaal belang.

*"In essence, a recommendation is an act of brokerage. Say person A has trusted ties with B and C. Once A brings B and C together, they can begin to trust each other based on their mutual trust in A. Chains of such contact brokerage provided fugitives access to one of the rarest resources: strangers who would be willing to help them."*¹⁰²

101. ESBW Marguerite Van der Geten (Antwerpen, 6/3/1899), Ludovicus Verhulst (Antwerpen, 14/11/1896) (DAO).

102. MARTEN DÜRING, "The Dynamics of Helping Behaviour for Jewish Fugitives During WWII: The Importance of Brokerage. The Segal Family's Case", *Mass Violence & Résistance*, 2016, < <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/dynamics-helping-behaviour-jewish-fugitives-during-second-world-war-importance-brokerage-se#title8> >, geconsulteerd op 20 februari 2024.

Maria Van Hoeck en haar Joods onderduikkindje Daniel Pressler al wandelend over straat in Antwerpen op 8 mei 1944. Bron: ESBW Maria Van Hoeck (Antwerpen, 16/1/1908) (DAO).

Een concreet voorbeeld van zo een ABC-aaneenschakeling is dat van het Joodse kindje Daniel Pressler (B). Hij werd door Maria Smits (A) ondergebracht bij Maria Van Hoeck (C). De Presslers en Van Hoeck kenden elkaar niet, maar kenden wel allebei los van elkaar tussenpersoon Smits. Daniels vader was een handelscontact en goede vriend van haar echtgenoot en Van Hoeck was haar poetsvrouw geweest. Door hun gemeenschappelijke vertrouwen in Smits konden beide partijen ook elkaar beginnen te vertrouwen. Uiteindelijk zal Daniel ongeveer twee jaar ondergedoken leven bij Van Hoeck tot aan haar arrestatie in augustus 1944 voor het verbergen van drie geallieerde piloten.¹⁰³

Een belangrijk punt dat hier gemaakt moet worden, is dat de verschillende onderduiknetwerken ook konden overlappen. Onderduikhulpers, zoals Van Hoeck, kwamen soms in contact met verschillende onderduiktypes. Volgens Wouters bepaalden de persoonlijke relaties op het lagere niveau de concrete samenwerking tussen groepen ook meer dan de afspraken op het topniveau.¹⁰⁴ Een pluspunt van een verzetsstudie vanuit de verzetsindividuele is dat het meer inzicht geeft in die raakvlakken. Als lid van het OF leverde Herman Blitz bijvoorbeeld geld en brieven aan leden van het GL, de NKB en Socrates in ruil voor levensmiddelen bedoeld voor de onderduik.¹⁰⁵

Naarmate de bezetting vorderde, werd er meer verzet uitgelokt, doordat er steeds meer groepen mensen vervolgd werden, die konden meesurfen op de al uitgebouwde onderduiknetwerken. Vanaf het begin van de gevechten in 1940 moesten uit de lucht geschoten geallieerde piloten opgevangen en terug begeleid worden naar Engeland. Met de verbreking van het niet-aanvalspact tussen nazi-Duitsland en sovjet-Rusland in juni 1941 werd er ook

op communisten geaasd als staatsvijanden. Daarop volgden de Joden, die met de razzia's vanaf de zomer van 1942 niet meer veilig waren. De verplichte tewerkstelling in Duitsland werd ingevoerd op 6 oktober 1942, waarna ook werkweigeraars van de radar moesten zien te verdwijnen.

Toch gaat deze chronologie misschien niet helemaal op. Carolus Van Laer werd op basis van zijn huisvesting van een Joodse familie voor een maand in 1941 niet erkend "overwegende dat de[ze] feiten [...] niet omgeven zijn van het door de Besluitwet van 24 December 1946 vereiste wezenlijk gevaar; dat in 1941 nog geen jodenvervolgingen plaatsvonden", maar merkte terecht op dat er in 1941 wel al Joden vanuit Antwerpen naar Limburg gedeporteerd werden.¹⁰⁶ Op 14 april 1941 vond er ook al de Antwerpse 'Kristallnacht' plaats.¹⁰⁷

Volgens Wouters kwam het verzet en de onderduikhulp in Antwerpen pas echt op gang in de winter van 1942-1943 onder druk van de grote getalende werkweigeraars met de invoering van de verplichte tewerkstelling in Duitsland en onder invloed van Delwaides kerende collaboratiehouding, ten gevolge van de slinkende oorlogskansen van het Duitse leger en de Duitse vervolging van Belgen als werkweigeraars.¹⁰⁸ Semelin gaat zelf zo ver te zeggen dat met het invoeren van de verplichte tewerkstelling de Duitse bezetter in zijn eigen voet schoot. De onpopulaire maatregel wakkerde onder de bevolking een sociale cohesie aan die voor 1943 niet bestond, en schudde het verzet wakker.¹⁰⁹

De onderduik ondersteunende Groep H was echter al het leven ingeblazen in 1941 en 59% van de Antwerpse onderduikhulpers schoot al in actie vóór oktober 1942. Ook hier lijkt de institutionele blik de realiteit te vertroebelen. Onderduikhulp

103. ESBW Maria Van Hoeck (Antwerpen, 16/1/1908) (DAO).

104. NICO WOUTERS, *Het verzet in Antwerpen tijdens WOII*, 102.

105. ESBW Herman Blitz (Amsterdam, 6/10/1886) (DAO).

106. ESBW Carolus Van Laer.

107. VEERLE VANDEN DAELLEN, LAURENCE SCHRAM & DORIEN STYVEN, "'De Antwerpse specificiteit': Cijfers van de Jodendeportatie in perspectief", *Témoigner. Entre histoire et mémoire*, 131, 2020, 115-127, 121.

108. NICO WOUTERS, *Het verzet in Antwerpen tijdens WOII*, 50-52.

109. JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler*, 83-84, 94-95, 169-170.

vanuit de verzetsmensen bestuderen in plaats van vanuit de verzetsgroepen levert namelijk een afwijkende tijdslijn op. Een kanttekening is dat de erkenningsdossiers hier een beetje te kort komen. Het is min of meer zeker wanneer mensen hun verzet startten, maar niet wanneer precies met welke verzetsactiviteit.

Ook Semelin signaleert al veel civiele verzetsactiviteit voor maart 1943, wanneer de asmogendheden nog steeds aan de winnende hand waren. Hij waarschuwt ervoor het verzetsfenomeen te militariseren, want “[c]ivilian resistance took place in the here and now. It aimed at saving what could be saved, without necessarily waiting for the military conflict to be reversed.”¹¹⁰

Naarmate de bezetting vorderde, werd ook de klopjacht op verzetsmensen meer en meer opgedreven. Na Hitlers inval in de Sovjet-Unie in juni 1941, schoot het communistische verzet uit de startblokken en nam ook het gewapende verzet een hoge vlucht.¹¹¹ Als maatregel vaardigde Hitler het *Nacht- und Nebel*-decreet uit. Vanaf de kentering in de herfst van 1942 nam het (gewapende) verzet nog grotere proporties aan en radicaliseerde de repressie: de gratieverzoeken namen af, de doodvonnissen namen toe.¹¹²

Voor begunstiging van de vijand, waaronder geallieerde piloten, en voor de inbreuk op de Jodenverordeningen riskeerden helpers in theorie de doodstraf of levenslange dwangarbeid, maar in de praktijk werd dit vaak omgezet in een zware vrijheidsstaf van minimum 2 jaar. Voor veroordelen van communistische agitatie dreigden meer langdurige tuchthuisstraffen van 1 tot 15 jaar.¹¹³

Communisten werden de martelaren van het verzet.¹¹⁴ De twee Antwerpse onderduikhulpers beschuldigd van communistische bedrijvigheid werden beide gedeporteerd, de een naar Ravensbrück en Mauthausen, de ander naar Dachau en Gross-Rosen.¹¹⁵ Nahman Landenberg en Sigmund Herskovits werden niet per se aangehouden als verzetsmens, maar als Jood. Volgens Styven en Stamberg lag het cijfer voor raciale deportaties onder verzetsmensen lager en liepen Joodse verzetsmensen geen dubbel risico.¹¹⁶

Handel op de zwarte markt was een minder zwaar misdrijf met enkel een administratieve sanctie.¹¹⁷ Toch werd herbergier Jean Verrijcken van “Le Sanglier des Ardennes” in de Breydelstraat in Antwerpen voor de verkoop en opkoop van rantsoenzegels (ten gunste van de onderduik) veroordeeld tot 3 jaren en 10 maanden dwangarbeid.¹¹⁸ ‘Terrorisme’ was het zwaarste misdrijf.¹¹⁹ De enige twee Antwerpse onderduikhulpers die gefusilleerd werden, waren dit lot beschoren niet omwille van hun onderduikactiviteiten, maar omwille van een gewapende aanslag en illegaal wapenbezit.¹²⁰ Volgens Semelin werd onderduikhulp minder zwaar afgestraft dan guerrilla-acties en was de repressie tegen burgerlijke verzetsmensen moeilijker dan tegen gewapende verzetsmensen, omdat dat meer verontwaardiging zou veroorzaken in de publieke opinie en de Duitse bezetter de massa dus zo tegen zichzelf in het harnas zou jagen.¹²¹

Desalniettemin werd 53,2% van de Antwerpse onderduikhulpers gearresteerd vanwege zijn/haar onderduikactiviteiten. Dit Antwerpse arrestatiecijfer is torenhoog tegenover het geschatte gemiddelde van 25% in het Belgische verzet en

110. *Idem*, 162.

111. *Idem*, 80.

112. DIMITRI RODEN, *Ondankbaar België: De Duitse repressie in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 2018, 139-140, 299.

113. *Idem*, 121-126, 194, 217.

114. JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler*, 116-117.

115. ESBW Maria Van Wesenbeek; ESBW Petrus Van de Castele.

116. JANIV STAMBERGER & DORIEN STYVEN, *Joods verzet in Antwerpen (1940-1944)*, 232.

117. DIMITRI RODEN, *Ondankbaar België*, 134.

118. ESBW Jean Verrijcken (Vorst, 17/8/1908) (DAO).

119. DIMITRI RODEN, *Ondankbaar België*, 204.

120. ESBW Chrétien Nyckers (Brugge, 21/7/1902), Pierre Pilaet (Merksem, 11/5/1908) (DAO).

121. JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler*, 119-121.

de schatting van 32,3 % voor het Gentse verzet.¹²² Bijna de helft van die Antwerpse gearresteerde onderduikhulpers werd ook effectief gedeporteerd naar Duitse concentratiekampen. Volgens Dimitri Roden vormde deportatie vanaf juni 1941 een essentieel onderdeel van de repressie in bezet gebied en een volwaardig alternatief van gerechtelijke vervolging.¹²³ Andrieu gokt dat ongeveer 15 % van de Franse pilotenhulpers werd gedeporteerd.¹²⁴ Van de Antwerpse onderduikhulpers werd er maar liefst 25 % gedeporteerd.

De repressie in Antwerpen is dus niet te onderschatten. Frans Gijsen vond de grond onder zijn voeten zelfs zo heet geworden dat hij om zijn echtgenote en zoon te beschermen zelfmoord pleegde door middel van verdrinking.¹²⁵ Het aantal arrestaties verviervoudigde tussen 1941 en 1942 en piekte in 1944. Deze cijfers volgen de algemene evolutie in bezet België.¹²⁶ Doordat de dreiging in de steden steeds groter werd, zou onderduik vanaf 1943 meer opgeschoven zijn naar het platteland.¹²⁷ Het enige spoor dat ik hiervan gevonden heb, is dat de Antwerpse onderdakverleners Romania Goossens en Charles de Jonghe voor de veiligheid verhuisden naar Hamme en Alphonse Nys speciaal een villa huurde in 's Gravenwezel.¹²⁸

In de top drie onderduikactiviteiten stonden onderdak, geld en rantsoenzegels. Aan genoeg geld geraken vormde een enorme uitdaging. SOL en Socrates ondersteunden financieel respectievelijk families van politiek gevangen en werkweigeraars.¹²⁹ Ook het JVC werd via Zwitserland voorzien van aanzienlijke fondsen van een Amerikaans-Joodse organisatie. Semelin beklemtoont dat *“an isolated resistance a dying resistance”* is: financiële steun

is de basisconditie voor de ontwikkeling van verzet.¹³⁰ Vermits onderduikhulpers vaak aan de slag gingen buiten deze verzetsgroepen om, konden ze niet meteen terugvallen op deze geldstromen. Velen zamelden daarom zelf geld in.

Om de Joodse moeder van een collega te helpen 'stal' Albert Declopper zelfs geld van het bedrijf waar hij in dienst was als hoofdboekhouder en dat tijdens de oorlog onder controle van de Duitse bezetter kwam te staan. Manfred Meisak, administrateur bij de firma N.V. CUIREX legde in 1947 vanuit New York hierover de volgende getuigenis af: Albert Declopper *“a versé à ma mère Mme Hedwig Peisak se trouvent seule à Anvers la somme de frs. 20.000,-- environ, contre mes avoirs, pour subvenir à ses besoins, entre la période du 10 mai 1940 et le mois de février 1941, et pour lui permettre de me rejoindre en France pour nous rendre ensuite en Amérique. Cette somme a été soustraite par Monsieur De Clopper Albert des avoirs de la firme “Cuirex S.A.” sans demander l'autorisation aux autorités allemandes quoique la firme était placée sous contrôle allemand pour “propriété ennemie” et il a de ce fait encouru le risque des sanctions graves de la part de l'occupant.”*¹³¹

Van vier Antwerpse onderduikhulpers is geweten dat ze in een of andere vorm vergoed werden. Waar Anna Vossen beschuldigd werd van winstbejag, omdat zij geld ontving van de ouders van het Joodse kindje dat zij in huis had genomen, en later, nadat de ouders waren opgepakt, van de Joodse Raad, daar waren Jos Hendrickx' daden wel onbaatzuchtig, omdat de werkweigeraars en verzetsmensen die hij liet onderduiken in de

122. FABRICE MAERTEN, *Het verzet in België*, 73; BRUNO DE WEVER & KAROLIEN STEEN, *Het verzet in Gent tijdens de bezetting in WOII*, 11.

123. DIMITRI RODEN, *Ondankbaar België*, 177.

124. CLAIRE ANDRIEU, *When Men Fell from the Sky*, 159.

125. ESBW Frans Gijsen (Antwerpen, 27/12/1899) (DAO).

126. FABRICE MAERTEN, *Het verzet in België*, 73.

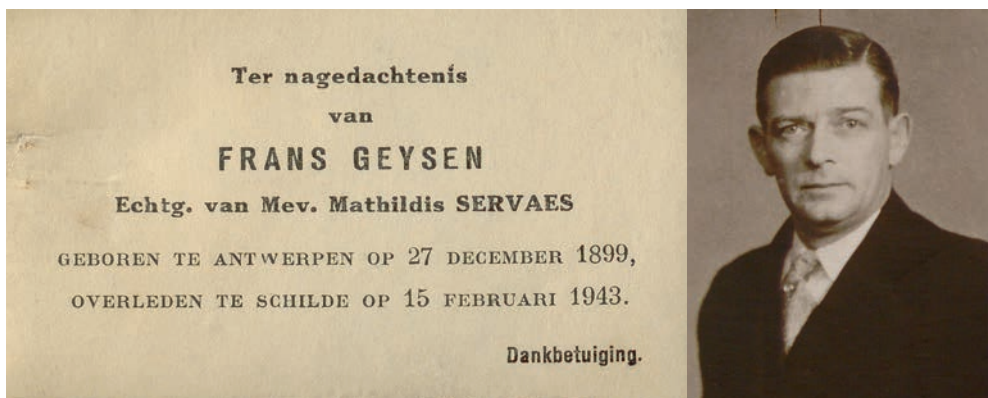
127. Id., *“Het verzet: een strijd in de schaduw”*, in WANNES DEVOS & KEVIN GONY, (red.), *Oorlog. Bezetting. Bevrijding. België 1940-1945*, Tielt, 2019, 201-215, 204.

128. ESBW Romania Goossens; ESBW Charles De Jonghe (Rupelmonde, 17/1/1896), Alphonse Nys (Sint-Niklaas, 9/2/1877) (DAO).

129. FABRICE MAERTEN, *Het verzet in België*, 52, 60.

130. JACQUES SEMELIN, *Unarmed Against Hitler*, 167.

131. ESBW Albert Declopper (Antwerpen, 25/4/1895) (DAO).

Doodsprentje van Frans Gijsen, overleden te Schilde op 15 februari 1943. Bron : ESBW Frans Gijsen (Antwerpen, 27/12/1899) (DAO).

internaatschool Sint-Jozef, waar hij directeur was, enkel hun verblijfkosten moesten betalen.¹³²

Oscar Schepers vroeg huur aan de Joodse familie Festenberg die hij opving: "Ik verhuurde aan het vernoemde gezin twee vertrekken op de eerste verdieping van mijn woning, tegen de huur van 450 Frs. per maand. De vertrekken waren gemeubeld. Festenberg beschikte over het nodige geld om in het onderhoud van zijn familie te voorzien. Ik en mijn vrouw zorgden echter voor hun voorrading op de zwarte markt."¹³³ Contradictorisch omschrijft hij zijn verleende hulp een paar regels verder als "volkomen kosteloos en belangeloos" en rept het beslissingsrapport met geen woord over een vergoeding en werd hij erkend.¹³⁴ Voor Hubertina Van Cameryk waren haar voormalige Joodse onderduikers in de getuigenisverslagen niet mild: "Wij [een moeder en haar zoon] sliepen er op een bedcanapé, beschikten dus niet over een eigen kamer." "Als wij haar een stukje suiker vroegen voor onze koffie, zegde zij dat er geen was."¹³⁵ Over Van Cameryk werd eveneens beweerd dat haar onderduikers moesten vertrekken vanaf het moment dat hun geld op was. Desalniettemin werd zij erkend. De controlecommissie lijkt dus niet consequent te oordelen.

Ik denk dat de taboe rond verzet en vergoedingen hier doorbroken moet worden. Extra monden voeden in een oorlogscrisis is niet evident. Dus als onderduikers in staat waren om een centje bij te dragen aan het onderduikhuishouden, in ruil voor hun leven nota bene, lijkt mij hier niets mis mee. Als verzetsmensen bereid waren om onderduikers te helpen, maar dit enkel konden realiseren met de nodige financiële tegemoetkoming, om de kosten te dekken wel te verstaan, niet om winst te boeken, lijkt me dit al meer verzet dan de gemid-

delde Belg pleegde. Slechts 2 à 3 % van de actieve Belgische bevolking kwam namelijk in verzet.¹³⁶

Over de motivatie van onderduikhulpers die geen geld ontvingen, geven de bronnen trouwens ook niets prijs. Waarom zouden we die onderduikhulpers blind vertrouwen als handelend uit mensenliefde en enkel bij onderduikhulpers die geld ontvingen vraagtekens plaatsen? Voor de Duitse bezetter waren geldcompensaties volgens Roden zelfs een verzwarende omstandigheid.¹³⁷ Het is niet zo dat de krijgsraad onderduikhulp door de vingers zag als de onderduikhulpers op kap van hun onderduikers geld zouden hebben proberen verdienen. Dit bleef gezien worden als verzet. Dus volgens mij is er geen reden om die verzetsmensen aan de kant te schuiven als profiteurs, want ook zij deden iets dat verboden was en riskeerden zware straffen.

De top drie onderduiktypes waren Joden, werkweigeraars en verzetsmensen. Met op plaats vier de geallieerde piloten. Het feit dat het meest geholpen onderduiktype de Joden waren, werpt een ander licht op een van Saerens' verklaringsfactoren voor het hoge Antwerpse deportatiecijfer (65-67 % volgens Saerens zelf, herzien door Styven tot 56 %), namelijk dat er in Antwerpen relatief weinig hulp werd geboden aan Joden.¹³⁸ Hij voegt hieraan toe dat "[k]enmerkend voor het Antwerpse was het laat van start gaan van het lokale JVC, omstreeks einde 1943. Daardoor ontbeerden de Antwerpse Joden lange tijd een organisme dat hen hielp bij het onderduiken."¹³⁹ Hier loert de institutionele kijk weer om de hoek. Uit mijn onderzoek is namelijk gebleken dat er vóór 1943 wel al veel autonome initiatieven waren om Joden te helpen. 83,1 % van de Antwerpse Jodenhulpers heeft niet aangegeven lid te zijn geweest van het JVC en 32,3 % was lid

132. ESBW Anna Vossen (Antwerpen, 25/4/1901) (DAO); ESBW Jos Hendrickx.

133. ESBW Oscar Schepers.

134. *Idem*.

135. ESBW Hubertina Van Cameryk (Antwerpen, 26/7/1881) (DAO).

136. FABRICE MAERTEN, *Het verzet in België*, 67.

137. DIMITRI RODEN, *Ondankbaar België*, 195-196.

138. DORIEN STYVEN & VEERLE VANDEN DAELN, *The 'Antwerp specificity'*, 179; LIEVEN SAERENS, "De jodenvervolgung in België in cijfers", *BEG*, 17, 2006, 199-235, 234.

139. LIEVEN SAERENS, *De jodenvervolgung in België in cijfers*, 229.

van geen enkele verzetsgroep. Dit bewijst opnieuw dat de gekende verzetsgroepen minder belangrijk worden in een onderduikonderzoek aan de hand van de BW.

Van Eetvelde merkte op dat bij de verzetsrepressie meer beroep gedaan werd op geïnfiltreerde V-Leute, terwijl bij de Jodenvervolging meer geklikt werd via anonieme brieven. Hij verklaart dit als volgt: "Ondergedoken Joden waren vaak afhankelijk van individuele helpers, en daardoor gevoeliger voor private denunciaties. Verzetsbewegingen vormden een meer gesloten en solidaire groepering, waardoor gegevens van binnenuit geforceerd werden."¹⁴⁰ Deze bemerking resoneert dus goed met mijn observatie dat veel Jodenhelpers ook actief waren buiten de typische verzetsgroepen.

Saerens benadrukt vooral de collaborerende sfeer in Antwerpen, maar onder de neus van de Antwerpse collaborerende autoriteiten, op het stadhuis, in de stadsdiensten (denk aan Groep H) en in de Jodenbuurt, was er wel degelijk marge voor verzet.¹⁴¹ Dat verzet had echter weinig kansen. Maar liefst 49,3% van de Antwerpse Jodenhelpers werd gearresteerd. Zoals het een 'Antwerpse specificiteit' was dat Joden in Antwerpen 1,5 keer meer risico liepen gedeporteerd te worden dan in de rest van België, zo liepen ook Jodenhelpers in Antwerpen twee keer meer risico gearresteerd te worden dan in geheel België. Dit kan nog aangevuld worden met Roden: "De rechters zijn vaak strenger voor de 'helpers' dan voor de Joodse overtreders. De reden hiervoor ligt voor de hand: tijdens hun hulpacties maken de hulpverleners zich ook schuldig aan andere misdrijven. Voor deze feiten alleen al riskeren ze vaak een zware vrijheidsstraf."¹⁴²

IV. Een ondergedoken profiel in de verzetshistoriografie: de rol van vrouwen in de Antwerpse onderduiknetwerken

Verzetsvrouwen zijn in mijn verhaal over onderduik hier en daar al ter sprake gekomen. In dit deel probeer ik een synthese te presenteren. Als vergelijkingsmateriaal gebruik ik de analyses van Emmanuel Debruyne over verzetsvrouwen actief in de IAD op het Belgische nationale niveau en van Maerten over verzetsvrouwen actief in alle verzetsvormen op het Henegouwse provinciale niveau.¹⁴³ Mijn analysegroep zijn de verzetsvrouwen actief in de onderduik op het Antwerpse stedelijke niveau. Door de niveauverschillen zullen de vergelijkingen altijd ietwat scheefgetrokken worden.

Volgens Maerten waren onderduikhulp en IAD de meest vrouwvriendelijke verzetsvormen.¹⁴⁴ Tabel 1 toont dat onderduikhulp nog vrouwelijker was dan IAD, waarschijnlijk dankzij zijn huiselijke en geweldloze karakter. Van Eetvelde schreef hierover:

*"This [het hoge percentage vrouwen] can be explained by the female presence in daily life and consequent availability to help. Men generally worked away from home or had been sent abroad for forced labor. Many women stayed at home as housekeepers. Further explanations are a background in the social sector and the expectation of society for women to play a caring role."*¹⁴⁵

Ongeveer de helft van de verzetsvrouwen in de Antwerpse onderduikhulp was inderdaad huisvrouw. Drie kwart van de huisvrouwen hield zich ook in de onderduik thuis bezig met het verlenen van onderdak, waarvan nog eens ongeveer drie kwart haar onderdakverlening niet combineerde

140. ROBBY VAN EETVELDE, "De Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst (Sipo-SD) Aussendienststelle Antwerpen: Het politionele repertoire van een lokale Duitse politiedienst in bezet België", *BEG*, 19, 2008, 135-179, 174.

141. NICO WOUTERS, *Het verzet in Antwerpen tijdens WOII*, 94.

142. DIMITRI RODEN, *Ondankbaar België*, 194.

143. EMMANUEL DEBRUYNE, *La guerre secrète des espions belges 1940-1944*, Bruxelles, 2008; FABRICE MAERTEN, "La Résistance, facteur d'émancipation des femmes? Le cas du Hainaut", *Cahiers d'Histoire du Temps Présent*, 4, 1998, 173-206.

144. FABRICE MAERTEN, *La Résistance, facteur d'émancipation*, 185.

145. ROBBY VAN EETVELDE, 'Arrested for Helping, for Giving Shelter, for Giving Food', 80.

met een andere onderduikactiviteit buitenshuis. Het huisvrouwenprofiel lijkt dus sterk verankerd aan onderdak. Haar verzetsrol in de onderduik paste zo perfect bij haar toenmalige maatschappelijke rol van huisvrouw, wat haar keuze voor het verzet aannemelijker maakte.¹⁴⁶ *“The women were there in their traditional role as nurses and mothers. Though their action was politically meaningful, it was in this respect an extension of their gender role,”* aldus Andrieu.¹⁴⁷

Dat Maerten het vrouwelijke onderduikprofiel bijna vereenzelvigd met huisvrouwen houdt na mijn onderzoek geen steek, aangezien de andere helft van de Antwerpse onderduikhelpsters wel een beroep uitoefende: vijf bediendes, twee verpleegsters, één poetsvrouw, één handelaarster, één herbergierster en één onderwijzeres.¹⁴⁸ Dit hoge percentage werkende onderduikhelpsters rijmt met wat Debruyne over het vrouwenprofiel in de IAD (en de onderduikhulp) zei: er was *“une plus grande présence de femmes professionnellement actives dans les services de renseignements (et dans l’aide aux illégaux) que dans les mouvements de résistance armée”*.¹⁴⁹ Waarom? Werkende vrouwen hadden een groter sociaal netwerk en makkelijker toegang tot informatie of middelen. Dit opende deuren naar rekrutering tot een inlichtingen- of onderduiknetwerk. Toch besloot Debruyne dat familie bij verzetsvrouwen de belangrijkste sleutel tot netwerking bleef: *“[L a femme, épouse ou fille, sera [...] considérée comme la plus précieuse et la plus fiable des auxiliaires.”*¹⁵⁰ Ik kan daaraan toevoegen dat, doordat onderdakverlening de meest ondernomen onderduikactiviteit was, het logisch is dat gezinnen die onder datzelfde dak leefden, de hoeksteen vormden van die netwerken. *“The crime scene –*

that is, the place where Allied airmen were harbored – was the family home and the authors of the crime included and sometimes mainly consisted of women and children,” dixit Andrieu.¹⁵¹

Van de vijf bediendes was Louise Van de Sande de enige stadsbediende. Ze was ook lid van Groep H.¹⁵² Groep H telde slechts 13,6% vrouwelijke leden. Ook in het algemeen waren veel minder onderduikhelpsters (48%) dan onderduikhulpers (79,1%) lid van een verzetsgroep. Dat bewijst opnieuw de kracht van een niet-institutionele methode: er komen meer verzetsvrouwen in beeld. De enige twee andere vrouwelijke leden van Groep H waren moeder en dochter Staquet-Hartman.¹⁵³ Het verschil is dat Van de Sande als gescheiden vrouw op eigen houtje aan verzet deed en Hartman en Staquet als deel van een gezin deel uitmaakten van het verzetsnetwerk. Deze voorbeelden representeren de twee categorieën van Debruyne. Hij onderscheidt ‘huiselijk’ van ‘autonoom’ engagement. Tot de eerste groep behoren getrouwde vrouwen en vrijgezelle dochters, die pas na hun echtgenoot of vader deelnamen aan verzet en vaker binnen de muren van thuis. Tot de tweede groep behoren weduwen, gescheiden en ongetrouwde vrouwen, die vrij waren om zelf aan verzet te doen, ook verder weg van huis.¹⁵⁴ Ongeveer 40% van de Antwerpse onderduikhelpsters valt binnen die eerste huiselijke categorie.

Maerten en Debruyne stelden ook allebei vast dat vrijheid of autonomie voor vrouwen een belangrijkere voorwaarde was voor verzet dan voor mannen. Zoals in de IAD en in Henegouwen waren verzetsvrouwen in de Antwerpse onderduik vaker alleenstaand en kinderloos in vergelijking met

146. EMMANUEL DEBRUYNE, “Les femmes dans les services de renseignements belges”, in ROBERT VANDENBUSSCHE, (dir.), *Femme et Résistance en Belgique et en zone interdite*, Lille, 2006, 57-72, 63.

147. CLAIRE ANDRIEU, *When Men Fell from the Sky*, 146.

148. FABRICE MAERTEN, *La Résistance, facteur d’émancipation*, 189.

149. EMMANUEL DEBRUYNE, *La guerre secrète*, 631.

150. *Idem*, 643, 649.

151. CLAIRE ANDRIEU, *When Men Fell from the Sky*, 134.

152. ESBW Louise Van de Sande (Antwerpen, 8/1/1885) (DAO).

153. ESBW Madeleine Hartman; ESBW Lucienne Staquet.

154. EMMANUEL DEBRUYNE, *La guerre secrète*, 634.

verzetsmannen. 40% van de vrouwen tegenover 59,4% van de mannen had kinderen. Die percentages liggen lager en dichter bijeen dan voor de IAD (57,5% tegenover 73,1%) en hoger en verder uiteen dan voor het Henegouwse verzet (31,5% tegenover 55%). Het verschil in huwelijksgraad tussen verzetsvrouwen en verzetsmannen bij de Antwerpse onderduik (23,1% meer mannen getrouwd) is ongeveer gelijk aan dat binnen de IAD (24%) en groter dan in Henegouwen (15,2%).¹⁵⁵

Meer verschillend tussen IAD en onderduikhulp is het leeftijdsverschil. De gemiddelde leeftijd (in 1942) van IAD-vrouwen bedroeg 36 jaar, een half jaar jonger dan bij IAD-mannen, en die van de vrouwen onder de Antwerpse onderduikhulpers 41 jaar, gelijk aan die van de mannen.¹⁵⁶ Het verschil in het percentage veertigplussers tussen de Antwerpse onderduikhulp en het Henegouwse verzet is zelfs nog groter: terwijl 52% van de Antwerpse onderduikhulpsters (en 53,5% van de onderduikhulpers) ouder was dan veertig, was slechts 32,4% van de Henegouwse verzetsvrouwen (en 35% van de verzetsmannen) ouder dan veertig.¹⁵⁷ De Antwerpse onderduikhulpers, zowel vrouwen als mannen, hadden dus een ouder leeftijdsprofiel dan de IAA en de Henegouwse verzetsmensen.

Kortom, het groepsprofiel van de Antwerpse onderduikhulp was vrouwelijker en ouder. Twee standaardprofielen waren de getrouwde of weduwe huisvrouw en de ongehuwde of gescheiden buitenshuis werkende vrouw. Hoe correleerde het vrouwenprofiel dan met het type onderduikers, de onderduikactiviteiten en de soort onderduiknetwerken?

Waar het mannenprofiel het sterkst correleerde met het helpen van Joden, werkweigeraars en verzetsmensen, daar correleerde het vrouwenprofiel nog sterker met het helpen van Joden

en geallieerde piloten. Slechts een minderheid van vrouwen ondersteunde werkweigeraars en verzetsmensen.

Van Eetvelde wierp ook een hypothetische correlatie op tussen een jonger profiel, het hebben van kinderen en het opvangen van Joodse kinderen. *“The younger individuals in the group hiding Jewish children might have had young children of their own, which might have fostered some kind of compassion or meant that a child could blend in more easily.”*¹⁵⁸ Dit moet ik echter nuanceren, want van de zeven onderduikhulpers die een Joods kindje in huis namen, bevonden zich er slechts twee in een gezinssituatie met kinderen. Dat onderduikhulpers een ouder leeftijdsprofiel hebben, geldt bovendien ook voor de groep met betrekking tot Joodse kinderen. Bij de opvang van Joodse kinderen lijkt er altijd een vrouw of moederfiguur betrokken te zijn geweest. Van de vier vrouwen was namelijk slechts de helft getrouwd, terwijl de drie mannen allemaal getrouwd waren.

Vrouwen waren volledig afwezig bij het inwinnen van inlichtingen en ondermaats aanwezig bij het inzamelen van geld en het regelen van valse papieren. Vrouwen waren dan weer licht oververtegenwoordigd bij het verzamelen van rantsoenzegels en zwaarder oververtegenwoordigd bij het verschaffen van onderdak, het overbrengen van onderduikers en het inzamelen van levensmiddelen. Maerten en Debruyne concludeerden ook allebei dat het aandeel vrouwen geëngageerd als verbindingsagent opvallend groter was. Bij inlichtingennetwerken (33% van de vrouwen tegenover 7,6% van de mannen) was dit vrouwenaandeel nog wel iets groter dan bij onderduiknetwerken (28% tegenover 16,3%). Ook deze verzetsvrouwen speelden hun traditionele maatschappelijke rol goed uit. Als vrouw zouden ze minder verdacht geweest zijn.¹⁵⁹

155. *Idem*, 632-633; FABRICE MAERTEN, *La Résistance, facteur d'émancipation*, 182.

156. EMMANUEL DEBRUYNE, *La guerre secrète*, 634.

157. FABRICE MAERTEN, *La Résistance, facteur d'émancipation*, 182.

158. ROBBY VAN EETVELDE, *'Arrested for Helping, for Giving Shelter, for Giving Food'*, 82.

159. EMMANUEL DEBRUYNE, *La guerre secrète*, 637; FABRICE MAERTEN, *La Résistance, facteur d'émancipation*, 183-186.

Volgens Debruyne gingen verbindingfuncties in inlichtingennetwerken gepaard met een meer celibitair, minder werkend en jonger vrouwenprofiel dan gemiddeld.¹⁶⁰ In onderduiknetwerken gingen verbindingfuncties toch eerder gepaard met een meer getrouwd en meer werkend vrouwenprofiel dan gemiddeld, maar qua gemiddelde leeftijd even goed jonger. Dat er meer vrouwen betrokken waren bij onderdak in het kader van de onderduikhulp appelleert ook aan de conclusie van Debruyne in het kader van de IAD.¹⁶¹ Zoals al eerder gedemonstreerd, was het huisvrouwenprofiel zelfs bijna een-op-een verankerd aan huisvesting. De onderduiktaken van de buitenshuis werkende vrouwen vroegen om mobiliteit. Ze waren minder betrokken bij het verschaffen van onderdak en meer bij het verschaffen van rantsoenzegels en levensmiddelen op het terrein dan de huisvrouwen. Het profiel van huisvrouw en het profiel van buitenshuis werkende vrouw lijken dus even geschikt te zijn geweest voor onderduik. Beide profielen wisten zich via hun eigen mogelijkheden nuttig te maken.

Een correlatie tussen het vrouwelijke geslacht en een leidinggevende functie was zeldzaam.¹⁶² De Antwerpse provincieverantwoordelijke van SOL, Maria Van Wesenbeek, is de uitzondering die de regel bevestigt.¹⁶³ Het is misschien niet toevallig dat net in SOL een vrouw het tot in de hogere rangen heeft kunnen schoppen, want volgens Maerten en Debruyne was dit de meest vervrouwelijkte verzetsgroep.¹⁶⁴ Ook in mijn databank heeft SOL met 40% het hoogste percentage vrouwelijke leden.

Hulp bij het onderduiken kan voor verzetsvrouwen vaker dan voor verzetsmannen gekoppeld worden aan een familiale verzetscontext (respectievelijk 40% versus 26,7%). Daarnaast kan 20% van de Antwerpse onderduikhelpsters voor haar

verzet ook teruggekoppeld worden aan haar werk. Zoals Debruyne dus al besloot, waren voor vrouwen familie en werk belangrijkere rekruteringsfactoren dan voor mannen. Uit de bespreking van de koppel- en gezinsnetwerken (deel III) bleek ook al dat de taakverdeling niet altijd duidelijk gegenderd was. De helft van de vrouwen wist op haar beurt haar eigen steentje aan de onderduikoperatie bij te dragen.

Om af te ronden zeg ik graag nog iets over de frappante verhouding man-vrouw bij de erkenningen, de toetredingen en de arrestaties. Hoewel verzetsvrouwen ondervertegenwoordigd zijn in de erkenningsdossiers, werden van de vrouwelijke verzetsstatuutaanvragers 36% meer erkend als BW dan van de mannelijke, misschien omdat vrouwen zich meer aan zelfcensuur onderworpen.¹⁶⁵ De grafiek van wanneer mannen startten met hun verzet bereikt een hoogtepunt in 1941 (vóór de verplichte tewerkstelling). Tot de grote toestroom van vrouwelijke krachten in de onderduikhulp is het wachten tot 1942, wanneer de nood hoger werd met de Jodenrazzia's en de werkweigeraars. Dit is een soortgelijke trend als bij de IAD.¹⁶⁶

Volgens Maerten en Debruyne werden verzetsvrouwen minder het slachtoffer van repressie dan verzetsmannen.¹⁶⁷ Bij onderduikhulp detecteer ik juist een omgekeerd verband. In verhouding tot hun aandeel in de onderduikhulp werden er meer vrouwen (60%) dan mannen (53,5%) gearresteerd. Volgens Catherine Lacour-Astol leidde het grote aantal vrouwen op de beklaagdenbank voor het helpen van Engelse soldaten tot meer clementie. Deze verzetsdaad zouden de rechters associëren met medeleven, wat geassocieerd werd met de vrouwelijke aard. Deze vrouwelijkheid zou ook hebben afgestraald op de mannelijke beklaagden en zou zo tot meer algemene clemen-

160. EMMANUEL DEBRUYNE, *La guerre secrète*, 637.

161. *Idem*.

162. *Idem*, 636; FABRICE MAERTEN, *La Résistance, facteur d'émancipation*, 186.

163. ESBW Maria Van Wesenbeek.

164. FABRICE MAERTEN, *La Résistance, facteur d'émancipation*, 184; EMMANUEL DEBRUYNE, *La guerre secrète*, 640.

165. CLAIRE ANDRIEU, *When Men Fell from the Sky*, 148.

166. EMMANUEL DEBRUYNE, *La guerre secrète*, 628-629.

167. *Idem*, 640; FABRICE MAERTEN, *La Résistance, facteur d'émancipation*, 186.

tie geleid hebben.¹⁶⁸ Ook Roden lijkt te suggereren dat vrouwen zachter werden aangepakt en eigenlijk nooit tot de doodstraf veroordeeld werden, behalve wegens moord.¹⁶⁹

33% van de vrouwen onder de gearresteerde Antwerpse onderduikhulpers werd gedeporteerd, 50% van de mannen. 0% van de vrouwelijke en 26,7% van de mannelijke Antwerpse onderduikhulpers zijn overleden tijdens de bezetting. In mijn filosofie hadden verzetsvrouwen gearresteerd wegens onderduikhulp meer overlevingskansen dan verzetsmannen. Vrouwen hadden dus vaker de kans om na de oorlog tegen hun voormalige aanklagers te getuigen. Dit zou Van Eetvelde's verhouding van 60% vrouwen-40% mannen onder de gearresteerde Antwerpse Jodenhulpers kunnen helpen verklaren.

V. Slot

Zonder wijde kijk op verzet, een meer sociale vraagstelling, een bredere invulling van onderduikhulp en een ander gebruik van de klassieke erkenningsdossiers, worden verzetsmensen, zoals Emilia Balemans, over het hoofd gezien. Doordat het gewapende verzet haar onmiddellijke naoorlogse herinnering kleurde en doordat ze haar onderduiktaken uitvoerde binnen haar huishoudelijk takenpakket, besepte ze niet dat onderduikhulp ook verzet was.

De huiselijkheid en alledaagsheid, typerend voor de Antwerpse onderduikhulp, resulteerden in grote lijnen in een vrouwelijker en ouder groepsprofiel van onderduikhulpers dan dat van gewapende verzetsmensen en IAA. Mijn keuze voor de 'rest-dossiers' van de BW versterkt dit beeld. Vrouwen in de onderduikhulp speelden, zoals in de IAD, een belangrijke verbindingsrol. Onderduikhulpers waren proportioneel meer betrokken bij het verschaffen van onderdak en levensmiddelen dan onderduikhulpers. Het profiel van de huisvrouw

correleerde meer met huisvesting en dat van de buitenshuis werkende vrouw meer met de inzameling van voedsel, kleding en rantsoenzegels. Zoals verzetsmannen schakelden verzetsvrouwen zich dus in via hun eigen maatschappelijke functie en opereerden ze voor hun onderduikacties zowel in de private als in de publieke sfeer. De rantsoenersdienst in de stadsfeestzaal lijkt zo een openbare broeihaard van verzet te zijn geweest.

Datzelfde huiselijke en dagelijkse karakter resulteerde ook in meer informele en kleinschalige onderduiknetwerken in Antwerpen met huwelijkspartners, gezinsleden, familieleden, vrienden en collega's. Dit is opnieuw eigen aan het statuut van BW, waar gevestigde verzetsgroepen minder prominent zijn. Het sterke vertrouwen in de onbekende schakels is ook niet te onderschatten. Ongeveer de helft van de Antwerpse onderduikhulpers was tijdens de bezetting geen lid van een verzetsgroep. Het is de kracht van de individuele erkenningsdossiers als startpunt te nemen in combinatie met de sociale benadering dat ook mensen buiten de verzetsgroepen en zonder aanvraag in beeld komen. Dat onderduikhulp plaatsvond in de persoonlijke sfeer verklaart enerzijds het gebrek aan onderzoek hiernaar vanuit de institutionele benadering die voornamelijk vertrekt vanuit de formele verzetsgroepen, en anderzijds de grotere aanwezigheid van verzetsvrouwen in de onderduiknetwerken die vaker dan verzetsmannen geen lid waren van een verzetsgroep. Daarnaast komen er door te vertrekken vanuit de verzetsindividen ook nieuwe verzetsgroepen in het vizier, zoals Groep H. Meer onderzoek hiernaar is zeker welkom.

Dat er veel autonome initiatieven in de onderduikhulp waren en in de getuigenissen veel onderduikhulpers zonder aanvraag aan bod komen doet vermoeden dat er in werkelijkheid nog meer Antwerpse verzetsmensen waren die niet vermeld worden, en er dus een grotere verzetsattitude leefde in Antwerpen dan de literatuur doet

¹⁶⁸. CATHERINE LACOUR-ASTOL, *Le genre de la Résistance. La Résistance féminine dans le Nord de la France*, Paris, 2015, 136-144.

¹⁶⁹. DIMITRI RODEN, *Ondankbaar België*, 146.

uitschijnen. Om de 'Antwerpse specificiteit' van de Jodenvervolgving met zekerheid door te kunnen trekken naar de verzetsvervolgving is er meer comparatief onderzoek nodig. De integratie van de erkenningsdossiers en de gerechtsdossiers en de zoektocht naar onderduikhulpers in de andere verzetsstatuten vormen ook nog uitdagingen voor de toekomst.

Onderduikhulp opent de discussie over wat verzet is. Waar ligt de grens tussen 'humanitair verzet', zoals Lagrou het noemt, en humanitaire hulp?¹⁷⁰ Maerten definieert verzetsmensen als "mannen en vrouwen die tijdens WOII in bezet grondgebied vrijwillig hebben deelgenomen aan activiteiten waarvan het de bedoeling was de vijand en diens

politiek te schaden, en aanleiding kon geven tot vervolging door de bezetter."¹⁷¹ Onderduikhulpers werden zwaar vervolgd en raakten de Duitse politiek in de kern. Onderduikhulp was dus weldegelijk een politieke en gevaarlijke en dus volwaardige vorm van verzet. Andrieu bekritiseert de term burgerlijk verzet: "*How can one describe as 'civilian' a nonviolent action that is nevertheless repressed with the brutality of an army in the midst of battle?*"¹⁷² Het autonomere en vrouwelijkere karakter van onderduikhulp en het feit dat er bij de BW minder aandacht is voor de gekende verzetsgroepen nodigt uit om verzet te herdefiniëren. Met een minder institutioneel en meer sociaal zwaartepunt zal het bestudeerde verzet groter en inclusiever worden.

Anne Bekers is historica afgestudeerd aan de Universiteit Antwerpen in 2024. Onder begeleiding van Marnix Beyen en Michèle Corthals schreef ze haar bachelor- en masterproef over het verzet tijdens WOII. Ze leverde ook bijdragen voor de websites Belgium WWII en Antwerpen Herdenkt.

bekersanne@gmail.com

Lijst met afkortingen

BEG	Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis
BTNG:	Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis
BW:	Burgerlijke weerstand(er)
CegeSoma:	Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij
DAO:	Dienst Archief Oorlogsslachtoffers
ESBW:	Erkenningsdossier statuut burgerlijke weerstand(er)
GL:	Geheim Leger
GW:	Gewapende weerstand(er)
IAA:	Inlichtings- en actieagent
IAD:	Inlichtings- en actiediensten
JVC:	Joods Verdedigingscomité
LOMO:	Leraarsbond Officieel Middelbaar Onderwijs
NKB:	Nationale Koninklijke Beweging
OF:	Onafhankelijkheidsfront
PM:	Patriottische Milities
SOL	Solidariteit
SSK:	Syndicale Strijdkomitees
WB:	Witte Brigade

170. PIETER LAGROU, "Belgium", in BOB MOORE, (ed.), *Resistance in Western Europe*, Oxford, 2000, 27-63, 49.

171. FABRICE MAERTEN, *Speuren in de archieven*, 111.

172. CLAIRE ANDRIEU, *When Men Fell from the Sky*, 160.

